

Снежана Петровић

Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику

(стр. 71–127)

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 36/2

Нови Сад **1993**

ИСТОРИЈАТ И СТАЊЕ ПРОУЧАВАЊА ТУРЦИЗАМА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ*

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ

У нашој, а и у страниј литератури, постоје различита термилошка решења за оно што се најчешће именује као *џурцизам*. Постојање различитих термина, њихова непрецизност као и вишеслојност самог појма, одавно је уочена (Барјактаревих, 8; 334 и 9; 114)¹ и више пута анализирана. Услед термилошке неодређености, постало је готово уобичајено да сваки аутор на почетку рада из ове области мора да објасни и одреди шта изабрани термин означава.

Најшире одређење овог термина налазимо код Симеона², који каже да је *џурцизам* „ријеч или израз турског подријетла у којему другом језику”. Но, да ствар није тако једноставна показао је Танасковић (203; 110—111), указујући на различите нивое које термин *џурцизам* у себи садржи, сматрајући да је критеријум за његово одређивање више „културно-историјски, цивилизацијски, (...) него лингвистички” (op. cit. 110). У истом је чланку осветљен и аспект дубине позајмљеница које се све најшире називају *џурцизми*, односно разграничење оних лексичких наноса који су нам дошли преко османског (турског) језика и ранијих турских наноса који су у нашем језику постојали пре доласка Турака Османлија на Балкан. Иако је број позајмљеница из предосманског периода сразмерно мали, можда би се за њих могао користити термин *џуркизми* у значењу „ријеч или израз преузет из турско татарских језика у који други језик”³. Одговарајуће решење постоји и у руском језику који доследно прави дистинкцију између термина *џуркски* и *џуреци*, при чему је први појам шири и у себи садржи и овај други. Додатни аргумент за коришћење овог, у нашој науци већ постојећег термина, јесте и тешкоћа да се поуздано утврди из ког тачно турског језика потичу поједине речи из предосманског периода (о томе в. Адамовић 4; 5). Код појединих речи из ове групе вероватно се може утврдити да ли су аварске, протобугарске, печенешко-куманске или потичу из неког другог турског језика, али сматрамо да би, на садашњем

* Овај рад представља допуњен и скраћен магистарски рад под насловом „Историјат и стање проучавања џурцизама у српскохрватском језику”, одбрањен 30. 04. 1993. године на Филолошком факултету у Београду пред комисијом коју су сачињавали: др Павле Ивић, др Славољуб Бинђић и др Дарко Танасковић.

¹ Први број у загради означава број јединице на списку библиографије, а одвојен је тачком и зарезом од броја цитираних страница, а само зарезом од броја друге библиографске јединице.

² Simeon R., *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb, 1969, II, 643.

³ Ibidem, 643.

нивоу проучености утицаја тих језика, оживљавање једног заједничког термина могло поједноставити научно споразумевање.

Свесни свих недостатака и непрецизности које у себи носи термин *турцизми* сматрамо да је уз све то он у научним круговима довољно разумљив и прихваћен, а много економичнији од двочланих или трочланих синтагми. Под њим у овом раду подразумевамо оне елементе у српскохрватском језику који су пореклом турски или су у њега доспели посредством турског (османског или неког другог) језика, а могу бити турског, арапског, персијског, грчког, латинског, или неког другог порекла.

Прву периодизацију турских утицаја на језике источне и југоисточне Европе дао је Миклошич (Бернштејн 15; 5). Прву етапу он је сместио на сам почетак наше ере, другу од краја VII века, а трећу, и најважнију повезао је с доласком Турака Османлија на Балкан. Том приликом није прецизније одређивао која су турска племена, који турски језици и где вршили значајан утицај на источно и јужнословенске језике. То је разумљиво стога што су упоредна истраживања турских језика у његово време била тек у зачетку.

Врсни познавалац упоредне граматике турских језика, Баскаков⁴, дао је, по нама, најисцрпнију периодизацију миграција турских племена на Балканско полуострво и њихових утицаја на тамошње језике, поделивши их на четири етапе:

1. до IX века, када у источну Европу и на црноморску обалу долазе хунска племена: Хуни, Авари, Садари, Сувари и од IV—V века Бугари и Хазари,

2. од X до XII века, када на Балкан долазе огушка племена: Узи, Ковуси, Печенези и др. Наследници тих племена су савремени Гагаузи и неки други балкански Турци, који су у највећем броју, због блискости језика касније асимиловани од Турака Османлија,

3. од XIII до XVI века на Балкан долазе Кипчаци и Кумани, чији се најдубљи траг, нарочито у топонимији, види и данас у Мађарској,

4. од XV до XVIII, (ми бисмо рекли чак до XIX века), када се Балкан налази под утицајем Турака Османлија.

Радови који се баве турцизмима у нашем језику углавном узимају у обзир само овај последњи период који је како најближи, тако и најинтензивнији. Постоје неки покушаји и да се разграниче предосмански утицаји (Адамовић, 4, 5), али је то област која тек треба да буде истражена.

Први кратак историјат проучавања турцизама у српском језику дао је Хазаи (220; 104—108). Осим набрајања најважнијих монографија, почев од Миклошича, па све до појаве Шкаљићевог литографисаног речника у два тома 1957. године (237), Хазаи даје кратке оцене о њиховом квалитету и грађи коју оне обухватају. Код њега можемо пронаћи и податке о приказима поменутих монографија од стране других аутора. Занимљиво је да он као почетак интересовања за турцизме не узима појаву Вуковог Рјечника 1818. године као што то већина каснијих научника чини.

⁴ Baskakov N. A., *Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, T. IV, Sofia 1968, 82—84.

Шкаљић у предговору свом речнику (238; 17—23) под насловом „Досадашњи рад на проучавању турцизама” помиње већину релевантних радова које је користио као изворе за свој речник. Посебна пажња посвећена је RЈАЗУ, Скоковом раду (170) и Клаићевом речнику (85) на које је Шкаљић имао етимолошке примедбе. О осталим изворима речено је само по неколико информативних реченица и начелних напомена. Не помиње рад Ј. Маринковића (99), што је приметио и Стојаковић (197).

Стаховски (194; 16—24), под насловом „Досадашње стање проучавања”, даје исцрпнији преглед речника и збирки турцизама у српскохрватском језику уз библиографске податке о чланцима који се тичу турцизама. На истом месту он наводи неколико најзначајнијих чланака и студија који обрађују поједине проблеме у оквиру турцизама, на пример: фонетику, творбу, морфологију, ономастику. Овај кратак покушај да се оно што је о турцизмима написано заокружи у оквиру проблемских целина показује да је материјал сазрео за такву анализу.

Последњи од ових радова изашао је 1973. године, а у међувремену се број чланака и студија о турцизмима у српскохрватском језику прилично увећао, па стога мислимо да би било потребно проширити и допунити горе поменуте студије новим подацима, као и још једном анализирати и упоредити речнике и монографије о турцизмима, те то сакупити на једном месту и сагледати њихов значај из перспективе рада на будућем Етимолошком речнику српског језика.

ИСТОРИЈАТ ИНТЕРЕСОВАЊА ЗА ТУРЦИЗМЕ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

Историјат интересовања за турцизме у српском језику пратићемо као хронолошки преглед појаве речника или значајнијих збирки речи које су важне за проучавање турцизама. Релевантне студије и чланке нећемо обрадити хронолошким путем већ ћемо покушати да прикажемо стање проучености појединих лингвистичких проблема везаних за турцизме у нашем језику. За овај метод смо се определили и стога што је основа за настанак проблемских радова и аналитичко-синтетичких студија постојање доброг лексичког корпуса, па тако већина студија значајних за проучавање турцизама, осим рада Н. К. Дмитријева (38), настаје тек након првог издања Шкаљићевог речника (237). Условно речено, време од појаве Вуковог речника 1818. године, па до Кнежевићевог речника (86) 1962. године, можемо назвати *лексикографским периодом* у проучавању турцизама.

Речник Вука Караџића из 1818. године значајан је догађај у српској лексикографији у сваком погледу, а поред осталог представља и почетак интересовања за турцизме. Време у којем је Вук живео и радио било је више него неповољно за бављење турским елементима у српском језику. Отпор према свему што је турско био је разумљив и оправдан, а толико јак да је Вук чак желео да турцизме издвоји и стави на крај свог речника. На наговор Копитара, ипак је пристао да их уврсти у интегрални корпус, али уз посебну ознаку коју је објаснио у предговору речнику: „Турске ријечи (које сам одприлике знао да су јамачно турске), назначио

сам звјездицом (*) и, ће ми је одмах могло пасти на ум, замјењивао сам и српским ријечима” (78; XX). Међутим, није пристао да, по предлогу Јосипа Добровског, направи посебан речник турцизама у српском језику.

Иако је Вук мислио да се „највише од ови турскије ријечи могу без сваке муке ишћерати из нашег језика, зашто имамо српске мјесто њи; а бекоје се може бити ни у години дана не спомињу...” (78; XX), број турцизама, око једна деветина укупног фонда, сведочи о њиховој широкој распрострањености и утиснутости у српски језик Вуковог доба. У другом издању Рјечника из 1852. године налази се извештај број турцизама којих у првом издању нема.⁵

Вуков приступ турцизмима није етимолошки, што је разумљиво због природе речника. Он за турцизам даје значење и српску реч којом би се он могао заменити, али не и турски етимон. Етимолошки проблем везан за турцизме у Вуковом Рјечнику види се и у томе што нису све речи обележене звјездицом турцизми, а још је већи број необележених које су турског порекла.

О Вуковом Рјечнику, једном од најзначајнијих споменика српске културе, писано је много и са различитих аспеката. М. Поповић је у књизи о Српском Рјечнику под насловом *Памћивек* (153) издатог 1983. године, турцизмима посветио читаво поглавље. Издвојио их је из речника и дао њихов списак уз пропратне статистичке анализе. Поповић је узимао само основне облике турцизама, а не и све изведенице, те утолико списак није потпун. Анализирао је и Вуков став према турцизмима и туђим речима уопште. Није се упуштао у етимолошке проблеме везане за турцизме, већ је само око нејасних семантичких дефиниција консултовао Шкаљићев речник.

Поводом Вуковог јубилеја 1987. године излази из штампе монографија А. Пеце *Турцизми у Вуковим рјечницима* (144)⁶, у којој је дата упоредна табела турцизама у оба издања Вуковог Рјечника, они које је обележио, а и они које није, затим њихових потврда код Шкаљића и код М. Поповића (153). После списка, Пецо коментарише Вукове турцизме, са семантичког, фонетског и социолингвистичког становишта. Не разматра етимолошке проблеме турцизама, већ само неких речи, обележених од Вука, које по његовом мишљењу нису турског порекла (144; 188—200).

О Вуковом односу према турцизмима информативни рад написала је Х. Глибановић-Вајзовић (28).

Рукописни речник Јосифа Веселића из 1850. године објавио је и приказао М. Стојаковић (197). Ова збирка, која носи наслов *Турске речи у српском језику усвојене, разложене и ипојолковао Јосиф Веселић саоб. члан друштва српске словесности и више инострани друштвава член*, први је, иако аматерски и по обиму мали, речник турцизама у нашем језику. Овај се рукопис налази у Архиву САНУ; Стојаковић је веома

⁵ Колико нових турцизама има у овом издању најбоље се види у монографији А. Пеце (144).

⁶ В. два приказа ове монографије: Р. Божовић, *Лексикологија: Асим Пецо, Турцизми у Вуковим Рјечницима*, Београд 1987, Вук Караџић, 247, *Задужбина*, 1/3, Београд 1988, 10, и Р. Божовић, Туђице као богатство језика, А. Пецо, *Турцизми у Вуковим Рјечницима*, Београд 1987, Вук Караџић, 247, *Књижевност и језик*, 35/2, Београд 1988, 153—155.

савесно и компетентно обрадио овај рукопис, но поткрале су се неке мале грешке настале вероватно кривицом издавача. Тако, на пример, у рукопису стоји *инаџиџија*, а код Стојаковића *инаџиџија*, у рукопису има речи *инџиов* „кочија, каруце”, која и није турцизам већ је пореклом од мађ. *hintó* „id.”, а у чланку те речи уопште нема, у рукопису је *лаџум*, у чланку *лаџун*, итд. Веселићева збирка речи није етимолошки рад, а одредница изгледа тако што је дат турцизам ћирилицом, затим значење на немачком, латинском и на крају српском језику.

У Лајпцигу је 1868. године изашла књига Ота Блауа, немачког конзула у Босни, под насловом *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler* (17). Ову књигу нисмо имали прилике да видимо, а из разних извора који коментаришу речнике турцизама⁷ сазнали смо да је он сакупио изванредан број турских речи које су у то време били архаизми у Босни. Већина тих радова се слаже да овај извор није етимолошки поуздан.

Мостарски архимандрит Јоаникије Памучина сакупио је малу збирку турцизама од 645 речи која за његовог живота није објављена. В. Ђоровић (209) је 1910. године објавио само оне речи из овог рукописа којих нема у Вуковом Рјечнику, Броз-Ивековићевом, речнику Б. Поповића (152), и *Турцизмима у Босни* (208), укупно сто двадесет три. У овој збирци није коришћен етимолошки метод већ се даје само турцизам и значење. Штета је што није цела збирка штампана, с обзиром на то да није велика⁸.

У Сарајеву је 1881. године изашао мали речник под насловом *Турцизми у Босни* (208). Поново је издат и допуњен 1895. године под именом *Тумач турским, арапским и персијским речима које народ у Босни и Херцеговини ујошребљује* (207). Оба речника дају само турцизам и значење без етимолошких коментара.

Лука Маринковић је 1881. године на Петом међународном конгресу оријенталиста поднео реферат под насловом *Vocabulaire des mots Persans, Arabes et Turcs introduits dans la langue Serbe avec un exposé de la littérature Serbe*, који је и штампан 1882. године у зборнику са тог скупа (99). Као извор за своје речнике ову збирку речи немају ни Шкаљић, ни ERHSJ, а ни нама није била доступна.

Године 1884., у књизи број 59, Гласника Српског ученог друштва, излази речник под називом *Турске и друге источанске речи у нашем језику* од Борџа Поповића-Даничара. Ово је први већи (око шест хиљада речи) и озбиљнији речник турцизама код нас, а Стаховски га чак назива првим „правим етимолошким речником” (194; 18) турских израза у српскохрватском језику. То је уистину први речник турцизама који уз значење даје и етимологију. Поповић као етимон даје турску реч уколико је она заиста турског порекла, арапску ако је арапска и персијску ако је персијска, без турског посредничког облика. Његове су етимологије непоуздане, али их ми нећемо обрађивати појединачно, јер је овај речник комплетно ушао у састав Шкаљићевог речника и ERHSJ.

⁷ Стаховски (194; 17—18), Шкаљић (238; 17).

⁸ Краћи рад о турцизмима у овој збирци написао је И. Чедић (231).

У вези са Поповићевим речником постоји једна, да је назовемо, афера, коју је изложио М. Вујин (23). У свом чланку он истражује судбину рукописа првог српског речника турцизама од Василија Церначког, рођеног у Турији 1781. године, образованог човека који је пропутовао европску Турску и Малу Азију и одлично познавао турски језик. У Летопису Матице српске из 1830. године, Церначки је, као позив пренумерантима на претплату, објавио уводни део свог речника турцизама под насловом *Примјечаније на сербскиј јазик с њриложенијем Совокујленија Арабско-Персијско-Турских рјечиј во очишченије заражсенаго њеми њојоже јазика* (229). Овај речник, вероватно из финансијских разлога, никада није објављен. Касније је, седамдесетих година истог века, његов синовац, Милан Церначки, предао без писмене потврде целокупну преписку и рукописе свог деде професору новосадске гимназије, Александру Сандићу. Ту се рукопису Церначког губи сваки траг.

Вујин претпоставља да је рукопис овог речника доспео до Борба Поповића, и да га је он обрадио и издао под својим именом. У чланку он даје аргументе у прилог својој претпоставци: да је Поповић био добар пријатељ Сандићев, да није знао ни турски ни који други оријентални језик, да су извори које наводи у предговору преуски за величину речника, да је број основних речи око хиљаду и петсто, колико их је било и код Церначког, и др. Додали бисмо да је веома необично што Поповић поред других извора које је користио за свој речник није навео и Вуков Рјечник, с обзиром на то да су у њему турцизми посебно обележени и било би их лако ексцерпирати. Поредићи Вукове турцизме са онима код Поповића, видимо да неких има а других пак нема, без неког одређеног система. На жалост, Церначки у свом уводу не даје ни једну једину одредницу на основу које бисмо могли сигурније да проценимо да ли се ради о његовом рукопису или не, али су закључци Вујина занимљиви и разложни. Но, остаје да се надамо да ће рукопис првог српског речника турцизама ипак бити пронађен.

Истовремено са Поповићевим речником, 1884. године појављује се једно капитално дело о турцизмима — *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen* Франца Миклошича (108). Касније је, 1888. и 1890. године, изашла подједнако обимна допуна овом делу под истим насловом (109). Значајне критичке приказе овом речнику, који су допунили и исправили нека Миклошичева етимолошка тумачења дали су Корш (87) и Крелиц (93).

Миклошич обрађује турске лексичке елементе у грчком, албанском, румунском, бугарском, српском, украјинском, руском и пољском, које помиње у поднаслову, а у тексту даје примере и из курдског језика. За одредницу он узима турску реч, транскрибовану латиницом, дајући понекад и две фонетске варијанте, потом даје реч писану арапским писмом, према тадашњој турској ортографији, па њено порекло, арапско, турско, персијско или неко друго, не дајући конкретан етимон. На крају даје рефлексе те турске речи у оних од осам горепомнутих европских језика у којима се та реч налази.

Његови недостаци са оријенталистичке стране наведени су код Крелица и Корша, а српскохрватски корпус ушао је у састав Шкаљићевог

речника и ERHSJ. И поред тих недостатака, и сразмерно малог српскохрватског корпуса, ово је прво озбиљно научно дело које даје поузданију етимологију наших турцизама. Штета је што није састављен индекс речи по појединачним језицима јер би то знатно олакшало сналажење у овом речнику. Овако, проналажење појединих српскохрватских речи под турском одредницом захтева извесно оријенталистичко предзнање, на пример, наша се реч *џурџија* налази s. v. *dürpü*.

Стаховски (194; 19) у свом прегледу помиње збирку турцизама у српскохрватском језику Маџара З. Ласла (97), која је изашла у Будимпешти 1912. године. То је, по његовим речима, збирка турцизама са објашњењима на српскохрватском и маџарском језику. Ова се збирка речи не помиње ни у једном другом извору о турцизмима, у свој корпус је нису уврстили ни Шкаљић ни ERHSJ, а нема је ни у једној домаћој библиотеци.

Године 1927. излази речник Карла Локоча под насловом *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs* (98). Метод по коме су састављене одреднице овог речника је такав да је за одредницу узета руска, персијска, арапска, хебрејска, санскртска или нека друга реч коју је Локоч сматрао „оријенталним” етимомом, а не реч из језика који је непосредно ту реч пренео, као што је случај код Миклошича (108). Ова разлика је разумљива из саме концепције ових двају речника која се види и у насловима. Сналажење у Локочевом речнику олакшано је индексом речи датим на крају књиге. Корпус српскохрватских речи веома је мали, око шест стотина лексема, а од извора релевантних за наш језик поменуто је само збирка Л. Маринковића (99). То је необично с обзиром на број извора о турцизмима у српскохрватском језику који су до тада већ били издати. Шкаљић га у својим изворима не помиње, а ERHSJ да.

Ј. Д. Принс, тадашњи амерички амбасадор у Југославији, објавио је у 1931. године у Балтимору малу збирку турцизама под насловом *Surviving Turkish elements in Serbo-Croatian* (154). У овој се збирци, поред малог речника наводе и запажања о словенско-турским контактима на Балкану и фонетици турцизама. Не помињу га Шкаљић ни ERHSJ, претпостављамо због недоступности, а нема га ни у нашим библиотекама.

У Српском дијалектолошком зборнику, IV и V књизи, 1932. и 1935. године излази *Речник косовско-меџохијској дијалекта* Глише Елезовића (50). Сudeћи по наслову овај речник не би требало уврстити у наш преглед историјата интересовања за турцизме у српскохрватском језику, али као разлог за то може послужити пар реченица из предговора А. Белића овом делу (50; V—VI): „Писац се старао да унесе и све стране речи, нарочито турске, арапске, персиске и арнаутске, које су се, у овом дијалекту, на жалост, врло обилно употребљавале. Као познавалац тих језика, Елезовић се трудио да да и објашњење порекла тих речи и често многобројна значења која те речи имају у изворним језицима.”

Још један разлог због кога смо уврстили Елезовићев речник је и критички осврт на њега Х. Барића (12), као и пишчев одговор на ту критику (47). Барић се у својој критици посебно обрушио на Елезовићево

етимологисање страних, пре свега оријенталних речи, а и Елезовић у свом одговору пуно пажње и места посвећује управо турцизмима.

Турске, арапске и персијске речи писане су домаћом латиницом, а не даје се кључ за транскрибовање. Необично је да Елезовић није турске речи писао, у то време већ уведеном, турском латиницом. Када даје етимологију турцизама Елезовић најчешће узима изворни етимон, турску, арапску, или персијску реч, без давања турске речи, преносиоца у последња два случаја. Управо у недоследно спроведеном овом принципу и лежи извор највећег броја критичких и острашћених Барићевих примедби на етимологије оријенталног порекла. Он с правом Елезовићу замера што, на пример код речи *zâr* (Барић 12; 281) даје само турску реч, а не и арапску од које је ова пореклом. Но, ни Барићеве примедбе нису увек тачне, често су недоследне а да понекад произилазе из недовољно пажљивог читања Крелицових *Corolarien*, показао је Елезовић на примеру речи *аван* (47; 202).

Понекад се дешава да ни један ни други нису у праву. Тако Елезовић, позивајући се на Шемсудина Самија⁹ тврди да је реч *арбија* турског порекла (47; 203), а Барић опет, држећи се Крелица, да је персијског порекла. Заправо, реч *арбија* арапског је порекла, од ар. *harbā* „кратко копље”, како наводи Шкаљић (238; 314).

Барић је у праву, дајући примедбе код речи *аџиш* „пиљак, јагњећа чашична кост којом се деца играју”, за коју Елезовић не даје никакву етимологију, него констатује да код Вука и у RJAZU ова реч има друго значење, „заљубљен”. Барић (12; 284) исправно примећује да ове две речи, осим што имају различито значење, имају различито и порекло. Он, затим каже да је *аџиш* „пиљак, чашична кост којом се деца играју” пореклом од тур. *aşek* „Knochenspiel”, а *аџиш* „заљубљен” пореклом од ар. *aşk* „заљубљен” (Барић 12; 284). Барић је турску етимологију преузео од Крелица (93; 7), но и он греша, не знајући добро османску ортографију јер се реч не транскрибује *ašek*, већ *aşuk*, у складу са Елезовићевом транскрипцијом, или турском латиницом *aşık*.

Елезовићев рад, без обзира на неке оправдане примедбе, пре свега на површност код давања етимологија, знатно је допринео комплетирању корпуса турцизама у српском језику. Овај речник значајан је и због тога што доноси турцизме са територије Србије, па тако код Елезовића има велики број лексема којих код Шкаљића нема, на пример:

аџиш „пиљак, чашична кост којом се деца играју” од тур. *aşık* „id”¹⁰.
емренисај се, „при погледу на нешто што је лепо и укусно добити жељу за тим, дивити се” од тур. *imrenmeq* „id.”
елемље, „проста справа на коју жене намичу кануру памука ради намотавања, черкром на циви” од тур. *elemye* „id.”

Многи турцизми се по свом фонетском облику разликују код Елезовића и Шкаљића, на пример:

ељаћ „укаљан, уквашен”, Шкаљић: *хелаћ* „id.”
евљад, „пород”, Шкаљић: *евлад* „id.”

⁹ Sami Ş., *Kamus-i türki*, Istanbul 1901.

¹⁰ Ортографија је Елезовићева.

Да је Елезовићев речник још увек користан и незаобилазан извор за проучавање турцизама сведочи нам и то да многих његових турцизама нема у РСАНУ, код Шкаљића и у ERHSJ¹¹.

Душан Марјановић, научни сарадник Института за српски језик Српске краљевске академије саставио је, почетком тридесетих година речник под насловом *Турске речи у нашем језику* (101). Он никада није објављен, а рукопис се налази у библиотеци Института за српски језик САНУ. Радећи на Речнику САНУ, Марјановић је дошао у додир са великим бројем речи турског порекла, па будући на извору грађе, сакупио их је у једну, не малу, збирку турцизама са око пет хиљада речи, укључујући и изведенице и фонетске варијанте.

Марјановић је у предговору речнику дао преглед неких фонетских промена у нашим турцизмима и утицаја турског језика по семантичким областима.

За одредницу у свом речнику Марјановић узима турцизам, затим даје турску реч од које је овај пореклом, писану турском латиницом чија ортографска правила даје на почетку речника, не улазећи у дубљу етимологију, па потом значење и примере из литературе. Ово је први речник турцизама у којем је турска реч писана оригиналном, турском латиницом.

Иако га Шкаљић помиње у својим изворима, Марјановићев речник није интегрално ушао у овај речник турцизама. То је зато што Шкаљић није узимао речи које су са територије Србије, па Марјановићев речник може послужити као значајан извор за проучавање турцизама.

У прашком часопису *Slavia* из 1937—38. године излази чланак Петра Скока под насловом *Prilozi proučavanju turcizama u srpsko-hrvatskom jeziku* (170). Већина истраживача који су се бавили радовима о турцизмима сматрају овај Скоков рад веома значајним пре свега због тога што користи нове методе у етимолошким истраживањима¹² и што представља добар модел за лингвистичке студије ове врсте¹³. На почетку свог рада, Скок даје увод који би се на неки начин могао назвати програмским. Он се, у складу са својим балканолошким опредељењем, залаже за целовито проучавање турцизама на нивоу Балкана и у том смислу као добар пример истиче Миклошичев рад (108), дајући исцрпну библиографију дотадашњих радова о турцизмима са подручја Балкана.

Како сам каже у уводу, овај рад је само први део студије која треба да има још два наставка под насловима: „2. Турска антропонимија и топонимија у срп.-хрв. земљама и 3. Генерална разматрања о основици турскога уплива са гледишта историјског и социолошког, особито у погледу културном.” (Скок 170; 176). Та два наставка никада нису објављена.

Овај рад, чији је најважнији део збирка речи, настао је као плод Скоковог тринаестогодишњег боравка у Бања Луци, затим теренског рада у Сарајеву и усменог испитивања људи пореклом из Травника и Мостара. Управо је теренски рад, а не ексцерпирање писаних извора, једна од највећих вредности ове збирке речи. Прикупљајући свој материјал, Скок је

¹¹ О турцизмима код Елезовића в. више у раду: С. Петровић (133).

¹² Стаховски (194; 20).

¹³ Хазаи (220; 108).

имао став да за испитанике радије узима православне и католике него муслимане, сматрајући да је њихов језик превише оптерећен турцизмима. Овакав његов метод критиковао је Шкаљић (238; 19—20), тврдећи да то може бити узрок неправилног етимологизирања турцизама који произилази из погрешног изговора католика и православних појединих речи турског порекла. Он наводи пример Скокове речи *нефија* „бурмут, дуван, што се у нос меће” (170; 481), за коју Скок каже да је вероватно „у вези са ар. *nafu* „utile, profitable, avantageux”. Изговор ближи изворној речи имају муслимани који кажу *енфија*, а порекло ове речи је од ар. *enfiye* „носна трава, бурмут” (Шкаљић, 238; 20).

После ове Скокове збирке појавили су се речници који је наводе у својим изворима и исправљају њене етимологије, али како су неке речи из ње изостављене, а она сама веома неприступачна¹⁴, заслужује да јој посветимо већу пажњу.

Ова Скокова збирка речи има 863 одреднице. Након турцизма и значења које је, како сам каже, настојао да добије од самих информатора, Скок даје етимологију речи. Уколико је турског порекла, даје турску реч писану турском латиницом, а за оне које су арапског или персијског порекла даје транскрибовани арапски или персијски етимон без турске речи која је преносилац. Критеријуми за уношење речи у ову збирку су следећи: да их немају дотадашњи речници, да се по акценту разликују од примера у RJAZU, да су у осталим речницима другачије објашњени и да показују незабележене семантичке нијансе (Скок 170; 179). Но, у овој збирци, осим речи за које је дата етимологија, налазе се и оне без етимолошког објашњења. То су речи које Скок није „знао протумачити, а изгледале су му ипак као турцизми” (Скок 170; 179). Неке од ових речи налазе се у ERHSJ и углавном немају оријенталну етимологију.

Будући да су ови турцизми сакупљени на територији Босне и Херцеговине, највећи број њих ушао је у Шкаљићев речник турцизама. Од оних речи које Шкаљић није унео, а има их осамдесет пет, највећи је број таквих за које ни сам Скок није дао етимологију. Међутим, постоји извештан број турцизама којих код Шкаљића или нема уопште, или нема Скокових фонетских варијанти. Овде нећемо коментарисати појединачне етимологије, већ само навести Скоково мишљење. Ево неких таквих речи.¹⁵

еџерија „куповни резанци” од перс. adj. *šehri* „градски” (Шкаљић s. v. *шехрија*, не наводи овај облик, али исправља Скокову етимологију, од тур. *sehriye* од ар. *ša'riyyā*),

харансуз, „лабав за одијело” од тур. *harın* „retif, ramingue” (Шкаљић нема),

илдисаиџи, „фирцати”, од тур. *ilmek* „se joindre, s'accrocher” (Шкаљић нема),

илна, „мисао некога кад ради о превари” од ар. *hile* (Шкаљић s. v. *хила*),

изијетџи, „злоћа, грубост” од ар. *eziyet* „id.” (Шкаљић s. v. *езијетџи*),

¹⁴ Библиотеке у нашој земљи је немају.

¹⁵ Шаренило превода је Скоково.

- обелаисаџи*, „настрадати заради некога” од ар. *bela* „malheur” (Шкаљић s. vv. *белај*, *белајисаџи*),
оксуз, „самац, без икога” од тур. *oksuz* „orphelin” (Шкаљић s. v. *уксуз*),
оџе(х)аџиџи „узети велики комад земље” од ар. *šhwat* „désir, appétit, ardeur” (Шкаљић s. v. *заџеџаџиџи* није сигуран око етимологије),
разџелдисаџи, „сусрести” од перс. *rast* „recontre” и тур. *gelmek* „ићи” (Шкаљић s. v. *разџбеле*),
саисаџи, „уважити” од тур. *saymak* „achten” (Шкаљић s. v. *саја*),
салијан, „који се ослања, има повјерење” од тур. *salyan* „genvoi” (Шкаљић нема),
суфурисаџи, „сакрити, упропастити тако да нечега нема више” од ар. *sufur* „essere vuoto” (Шкаљић s. v. *суџурисаџи*, са исправком од тур. *süpürmek* „помести, побрисати”),
сухарија, „коњаник турске војске” од тур. *suvari* „id”, (Шкаљић s. v. *суварија*),
џок, „много” од тур. *çok* (Шкаљић s. v. *чок*),
џаир, „трпљење” од ар. *tair* „qui vole” (Шкаљић s. v. *џехир* од тур. *tehir* од ар. *ta hîr*),
џеркџи, „сүздржати се, савладати се” од тур. *terkeş* „Kocher” (Шкаљић нема),
учмеџисаџи, „додијати, разљутити” од ар. *huk'm* „Richterspruch” (Шљакић s. v. *хуџмеџисаџи*),
зер, „горко, жестина, отров” од ар. *zehr* „veleno, tossico” (Шкаљић s. v. *зехер*).

Ситуација са речима из ове Скокове збирке и ERHSJ још је интересантнија. Чак 137 њих није ушло у ERHSJ, вероватано непажњом приређивача. Већина ових речи су турцизми, што смо установили поређењем са Шкаљићем, а мањи број њих не налазе се ни у једном од ова два извора. Поједине речи из *Priloga* у ERHSJ имају промењену етимологију, али како она најчешће није турска, ми се на њима нећемо задржавати.

Навешћемо списак оних речи којих у ERHSJ нема: *абуземе*, *аер-дова*, *алнаисаџи*, *араисаџи*, *(х)арман*, *бадем-зеџиџин*, *баилдисаџи*, *бенсуклук*, *бензер*, *беслема*, *билаверасџи*, *бириџаџирус*, *боклук*, *боџер*, *буланак*, *чекма*, *через(ж)њак*, *нарка*, *неџф*, *неџиџиџи*, *неџурлеисаџи*, *дабиџер*, *даџрама*, *декнуџи*, *дуреџли*, *безли*, *билиџи*, *бовда*, *бусџерисаџи*, *џефа*, *џемл(р)а*, *џезија*, *џиле*, *џизлија*, *ејендија*, *фасолиџи*, *феранија*, *ферзен*, *фидим*, *фискија*, *фуксија*, *џело*, *џида*, *џинџа*, *џрамзоња*, *(х)аклаја*, *хам-џамук*, *харансуз*, *(х)ексер-ула*, *хеџма*, *хилала*, *хилле* и *џер* и *иле*, *хрка*, *илдисаџи*, *исџиџиџаџи*, *исџиџиска*, *исџимача*, *јањоџ*, *калиџузија*, *камарија*, *камберија*, *карнаџасија*, *кавз*, *казара*, *кевеџи*, *кодоџи*, *кокуз*, *колкуџа*, *конџиџиџи*, *куџа*, *ламбор*, *луџмен*, *манилук*, *марџеџи*, *маслајеџи*, *меџбуз*, *мукаџа*, *мукавва*, *муџ*, *музика*, *обелаисаџи*, *оферџиџи*, *оклаисаџи*, *оксуз*, *оросанија*, *оџе(х)аџиџи*, *оџиндија*, *оџикасиџи*, *џалдум*, *џалџа*, *џарлак*, *џесеџаџи*, *џеџкун*, *џиризиџи*, *џобинџаџиџи*, *џодмукириџи*, *џоџурлице*, *џоџириџаџи*, *џрихелбеџиџи* се, *џируфеџиџи* се, *џрисенџаџи*, *раказ*, *разалаџиџи*, *реџедија*, *риџа*, *сеџир*, *сеџлани*, *сексан-секиз*, *суфурин*, *суфурисаџи*, *сухарија*, *сулнук*, *суџурисаџи*, *свалџија*, *џалакија*, *џемада*, *џиве*, *џкоркуџи*, *џок*, *џуалаком*,

шарчин, шарз, шемре, шенецир, шеркици, шерлуци, ширити, шуйјан, учметити-сати, у сулане, узун ши хорлосун, ваиан, ваз, вебахетили, вела, зеһаи, земерија, зилија.

Недоследност приређивача може се видети и на примеру речи *бацуна* „јањећија глава” од тур. *baş* „глава”. У ERHSJ s. v. *baş* ова се реч уопште не помиње, а s. vv. *baht, bedak* се помиње, заправо, на њу се упућује ради објашњења наставка *-уна*, али је у речнику нигде нема.

Неке речи, као на пример *издирати* „на вас мах бјежати” у ERHSJ имају промењену етимологију. У *Prilozima* Скок каже да је пореклом од ар. *izdira* „mépris, dédain, indignation”, а у EPXCJ s. v. *drijeti* правилно јој даје словенску етимологију.

Неке речи за које Скок у *Prilozima* даје арапску или турску етимологију, налазе се у ERHSJ без етимолошког објашњења, на пример: *јоха* „битанга”, *набас* „добар, изгледан, фин”.

Иако основни циљ писања ове збирке није био давање етимологија, управо то је њена најслабија страна¹⁶. Оне нису у потпуности испитане и проверене и то је оно што је чини још увек актуелним извором за проучавање турцизама.

У Загребу је 1942. године изашао речник Ивана Есиха *Turcizmi – Rječnik turskih, arapskih i persijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru* (53). Овај речник не доноси нове турцизме, а ни у погледу етимологија не даје ништа ново, већ само преноси мишљења других из извора које наводи у предговору. Ретке етимологије, које сам Есих даје, веома су непоуздане. У литографисаном издању свог речника (237) Шкаљић коментарише неке Есихове грешке. Тих коментара нема у каснијим издањима Шкаљићевог речника.

Године 1951. у Загребу излази *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica* Братољуба Клаића (85). У њему се налази велики број турцизама, више од хиљаду и сви су ушли у корпус Шкаљићевог речника. О оријенталним етимологијама у Клаићевом речнику подробно је писао и Шкаљић (238; 21–23).

Године 1957. у Сарајеву, у издању Института за проучавање фолклора, излази речник Абдулаха Шкаљића у два литографисана тома под насловом *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine* (237).

Абдулах Шкаљић, родом из источне Босне, по струци правник, за време студија шеријатског права упознао се са турским, арапским и персијским језиком и заинтересовао за речи из тих језика које се налазе у његовом матерњем језику. Ово интересовање продубљено је и уобличено вишегодишњим радом у Институту за проучавање фолклора у Сарајеву, где се Шкаљић још више упознао са ширином оријенталних утицаја на српскохрватски језик. Плод тога рада је овај речник.

Поред обимног речника, Шкаљић даје и издашан увод на преко педесет страница који ће се наћи и у каснијем штампаном издању. У њему говори о важности и значају проучавања турцизама, о њиховом настанку и ширењу, о ставу према турцизмима као страним речима; затим их класи-

¹⁶ О оријенталистичким грешкама у овом раду говорио је и Бајрактаревић (11).

фикује према томе колико су се одомаћиле у нашем језику, да ли имају замену или не; потом их дели на архаизме, на регионалне турцизме, оне карактеристичне за верску муслиманску терминологију, итд. У посебном поглављу даје кратак преглед досадашњих радова о турцизмима. Већу пажњу и етимолошке коментаре посветио је радовима Скока (170), Есиха (53) и Клаића (85).

Након тога Шкаљић анализира речи из свог речника, даје њихов број по семантичким областима, а потом разврстава муслиманска лична имена по пореклу. Затим следи дуже поглавље где се обрађују рефлекси турских вокала и консонаната у нашим турцизмима. Тај део заслужује већу пажњу и методолошке примедбе због тога што је Шкаљић увек узимао као модел за поређење турску реч из савременог књижевног језика не улазећи ни у дијакронију, ни у дијалекатску раслојеност ондашњег османског језика, па закључци које он изводи у погледу фонетске адаптације турцизама нису увек поуздани и исправни. Осим фонетских специфичности Шкаљић указује и на неке морфолошке особине српских турцизама, као што је грађење наших инфинитива од турских речи, затим компаратива и суперлатива од турских придева, итд.

Литографисано издање из 1957. године побудило је велику пажњу како оријенталиста тако и слависта. За наш аспект проблема најзначајнији су они чланци који се осврћу пре свега на етимологије у Шкаљићевом речнику.

Лудевит Јонке (73) у свом приказу уз извесне семантичке допуне и примедбе на акценте, одаје признање Шкаљићу за нека нова етимолошка тумачења турцизама. За пример он наводи две речи чија је етимологија поправљена у односу на дотадашњу: *баљемез* „старински далекометни топ великог калибра” и *каралиман* „име једног топа у турско доба”. За прву реч је и по нашем мишљењу Шкаљић сасвим у праву, уважавајући мишљење Кислинга (Шкаљић 238; 119), да је та реч пореклом од тур. *balyemez* од нем. *Faule Metze*, а не од тур. *balyemez* од тур. *bal* „мед” и *yemez* „не једе”. Што се речи *каралиман* тиче, Јонке сматра да је исправно објашњење порекла ове речи од тур. *kara* „црн” и тур. *lemoan* „светлуцање”, а не како је до тада било устаљено од тур. *kara* „црн” и тур. (од нгрч.) *liman* „лука”. У другом издању речника Шкаљић одустаје од првог објашњења и сматрајући реч нејасну пореклом, ипак предлаже ово друго решење.

Већи осврт на прво издање Шкаљићевог речника, дао је и Шаћир Сикирић (162). Уз извесне речи похвале упућене овом речнику, Сикирић даје списак од 230 турцизама који би требало да се нађу у једном таквом речнику и своје етимолошке коментаре на, у речнику већ постојеће турцизме. Већина предложених турцизама налазе се у новом издању речника, али како Шкаљић не наводи за њих извор из којег су ексцерпирани, не може се рећи да ли их је узео из Сикирићевог списка. Има појединих речи које Сикирић наводи, као *ахднама* и *бумбар*, које су се на његовом списку нашле непажњом, јер у Шкаљићевом речнику већ постоје.

Највећи број Сикирићевих примедби односи се на етимологије турцизама код Шкаљића. У другом издању речника Шкаљић је неке од њих усвојио премда није увек доследно наводио код сваке речи да ли је то

Сикирићево мишљење. Разлике у етимологији између првог и другог издања настале, претпостављамо под утицајем Сикирићевих коментара су код речи: *аїда*, *Аїуц*, *ајнбејн*, *асма*, *бајаїи*, *бећар*, *чалакаїи*, *чалан*, *чаїраз*, *чесма*, *чилац*, *деве куцу*, *хајдук*, *ићиндија*, *ицићил*, *ицилеисаїи*, *мајхоц*, *мерак*, *силахџор* и *џарабе*. Исправну етимологију за неке од ових речи дао је и Ф. Бајрактаревић (11).

Неке Сикирићеве етимолошке примедбе Шкаљић није прихватио и то онда у другом издању доследно помиње, као код следећих речи: *їурабија*, *јанџик*, *наџак*, *санџак* и *сијасетї*. Сикирићеву сумњу у етимологију речи *баїтал* Шкаљић није уважио, иако је била оправдана. Х. Глибановић-Вајзовић (33; 281) слаже се са Сикирићевим мишљењем у погледу етимологије ове речи.

Шкаљић је одговорио на Сикирићеве примедбе (236) помињући речи поводом чије се етимологије са њим не слаже.

Фехим Бајрактаревић, врсни познавалац оријенталних језика и оснивач катедре за Оријенталистику на Београдском универзитету, два пута је писао о првом издању Шкаљићевог речника.

У првом приказу Шкаљићевог речника Бајрактаревић (8) износи углавном начелне примедбе, дајући поједине примере, не упуштајући се у конкретније етимолошке замерке, осим у случају речи *бећар*. Бајрактаревић овде указује на проблематичност термина *їурџизам*, не дајући ново, боље решење, као и на проблем транскрипције, која може бити узрок неразумевању етимолошких објашњења. Такође даје начелне етимолошке замерке, од којих је најзначајнија она где каже да у „случајевима где је односна арапска или персиска реч у турском добила више-мање измењен облик (изговор), може се и треба (подвукла С. П.) навести да је и наша позајмица дошла од тог народског, а не од књижевног, пореклу ближег изговора” (8; 339). Исто тако, он критикује Шкаљићев метод да код речи арапског порекла као етимон наводи арапску глаголску именицу (масдар), а не трилитерални корен, што је у европској пракси одавно прихваћено и устаљено.

На почетку другог приказа истог издања, Бајрактаревић (11; 65—66) говори о томе да су се проучавањем турџизама до сада углавном бавили слависти, и указује на неопходност да се у тај посао укључе људи оријенталистичког образовања. Уз све похвале које даје Шкаљићевом раду, он износи и своје примедбе, пре свега замерке на неке етимолошке неправилности које произилазе најчешће из Шкаљићевог недовољног познавања арапске, турске и персијске граматике, као и неке примедбе на дефиниције значења појединих речи. Шкаљић је прихватио Бајрактаревићеве исправке етимологија следећих речи и унео их у ново издање речника: *бећар*, *џанећија*, *џаур*, *ефендија* и *їумбас*.

Компетентан, и изнад свега методолошки користан приказ овог издања Шкаљићевог речника дао је С. Стаховски (186). Навешћемо четири његове основне замерке које најконцизније описују методолошке недостатке Шкаљићевог речника:

— што не даје потпуну библиографију на почетку књиге и код сваке одреднице посебно, тако да се не може знати да ли је етимологију преузео од некога или ју је дао сам,

— што не узима у обзир историјску фонетику османског језика и његове дијалекатске особине,

— што не води рачуна о хронологији позајмљеница и не даје њихову прву историјску потврду, макар на основу RЈAZU, и,

— што их не пореди са турцизмима са других подручја српскохрватског простора, на пример са онима из Елезовићевог речника.

Како не би остао само на критикама, Стаховски на крају чланка даје примере двадесетак одредница које су састављене по методу који заступа.

Приказ овог издања Шкаљићевог речника дао је и Хазаи (215).

Литографисано издање Шкаљићевог речника у тиражу од само петсто примерака брзо је распродато. Прво штампано издање појављује се 1965. године под насловом *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Речник је до данас доживео осам издања, а од 1967. излази под насловом *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*. Прво штампано издање наишло је на многобројне приказе и критике.

Приказ Ф. Бајрактаревића (9) на неки је начин допуна претходне две критике. Најзначајније су поново етимолошке примедбе за речи: *Есма*, *јерибасма*, *Рабија*, *џешкун*, и др., које на жалост у каснијим издањима Шкаљићевог речника нису исправљене, па овај приказ остаје једини извор за допуна њихових етимологија.

Своје примедбе на ово издање дао је и Ш. Сикирић (163). Он најпре одговара на Шкаљићев одговор (236), понављајући своје ставове са којима се писац речника није сложио. Поново даје списак турцизама који, иако су могли, нису ушли у Шкаљићев речник, као и низ етимолошких примедби које се, осим у случају речи *исџекрап*, морају изнова проверити. Сикирић даје и једну начелну примедбу, са којом се можемо сложити, а то је да у новом издању Шкаљић помиње доследно његове примедбе онда када се са њима не слаже, али не и када их уважава.

Значајније приказе овог издања дали су и И. Смаиловић (175), А. Наметак (126) и А. Тице (205).

Шкаљићев речник, осим по томе што доноси обиље лексичког материјала, значајан је и због тога што приликом давања етимологија увек прво даје турску реч (додуше из савременог језика), а онда најчешће и етимон од кога је турска реч пореклом, што није био случај са дотадашњим речницима. Овај речник, осим што садржи највећи корпус турцизама, и до данас остаје најпоузданији извор за проверу етимологије турцизама у српскохрватском језику.

Речник Антона Кнежевића под насловом *Die Turcismen in der Sprache der Kroaten und Serben* изашао је 1962. године (86). Изгледа да је он на њему радио истовремено са Шкаљићем, јер његовог речника нема на листи Кнежевићевих извора. Овај је речник по обиму мањи од Шкаљићевог, и од њега се разликује пре свега по корпусу турцизама ексцерпираних из Елезовићевог речника. Кнежевићев речник има три дела: списак турцизама поређаних по абecedном реду етимона, списак турцизама према семантичким групама и абecedни списак српскохрватских речи. Овај речник

не доноси много новина у етимологији, чак се може рећи да му се поткрадају неке грешке које су већ уочене и исправљене, као на пример код речи *ашик* „Hammelknochen” коју је преузео од Елезовића, а чију је исправну етимологију дао Барић (12, 284).

Кнежевић користи метод етимолошких гнезда сличан Миклошичевом (108) и Локочевом (98), узимајући за одредницу турску реч и дајући њено порекло а потом варијанте и деривате турцизама са значењем. Овај је речник користан као још један извор за проучавање турцизама, али не нарочито значајан за њихову етимологију.

Допуне етимологијама појединих речи из овог речника дао је Ки-слинг (84; 83—87). У том чланку дао је напомене за тридесет девет речи, произвољно изабраних и, како сам на истом месту каже, овај списак не претендује на потпуност. За будућа етимолошка тумачења турцизама овај рад треба имати у виду.

Критички приказ Кнежевићевог речника дали су и Г. Хазаи (216) и А. Тише (204).

Године 1971. постхумно је објављен *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Петра Скока (167). О његовом значају, као првом и за сада једином етимолошком речнику нашег језика, као и о неким појединачним етимологијама у њему писали су Ф. Безлај¹⁷ и В. Виња¹⁸. Ми ћемо овде нешто рећи о обради турцизама у ERHSJ. На основу библиографије речника види се да је већина радова релевантних за етимологију турцизама обухваћена, иако се ту и тамо могу запазити извесни пропусти које ћемо навести код конкретних речи.

За методологију обраде турцизама овај речник је значајан због тога што доноси најраније доступне историјске потврде турцизама, њихову географију и паралеле у другим балканским језицима. Скок је покушао да у речнику спроведе термилошка разграничења, па користи синтагме као што су: *балкански џурцизам*, уколико реч има потврду у још неком балканском језику, уколико је још у турском језику реч позајмљена користи изразе: *(балкански) џурцизам арајској, њерсијској, њрчкој, латинској, ... њодријетла*. За речи оријенталног порекла које нисмо примили посредством Турака користи термин нпр. *евројски арабизам* као у случају речи *џуба* (ERHSJ, s. v.), или *евројски џурцизам* код речи *драјоман* (ERHSJ, s. v. *tumač*). Међутим, ова решења у самом речнику нису доследно спроведена.

¹⁷ Безлај Ф., Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knj. I, A—J, Zagreb 1971, Этимология 1971, Москва 1973, 373—383.

..., Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knj. II, K-poni¹, Zagreb 1972, Этимология 1973, Москва 1975, 181—190.

..., Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, *Radovi ANU BiH*, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo 1977, 21—60.

¹⁸ Vinja V., Romanica et Dalmatica dans le premier dictionnaire étymologique croate ou serbe — A l'occasion de la publication du Ier tome de l'ERHSJ de Petar Skok, *Studia Romanica et Anglica Zagabiansia* 33—36, Zagreb 1972—1973, 547—571.

..., Romanica et Dalmatica dans le premier dictionnaire étymologique croate ou serbe — Remarques en marge des IIe et IIIe volumes de l'ERHSJ de Petar Skok, *Studia Romanica et Anglica Zagabiansia* 37, Zagreb 1974, 149—185.

Код етимологисања турцизама Скок углавном даје турску реч писану савременом турском латиницом, а потом, најчешће, реч из арапског или персијског језика писану научном транскрипцијом.

Како Скок није дочекао излазак Шкаљићвеог речника, примећује се да многе потврде из њега нису унете у одреднице иако су га приређивачи Скоковог речника имали на располагању. Они су етимологије проверавали код Шкаљића и те допуне писали у угластим заградама, али не увек.

За даљи етимолошки рад на турцизмима неопходно је детаљно обрадити њихов корпус у ERHSJ и установити ниво њихове етимолошке обрађености. Овде ћемо само илустративно навести неке од грешака које се у ERHSJ јављају приликом давања етимологија за турцизме.

Скок s. v. *āšik* „драги” ову реч одређује као турцизам арапског порекла која се у истом значењу налази и у већини балканских језика. У истој одредници помиње и реч *ашик* „пиљак, јагњећа чашична кост којим се деца играју” (Елезовић), напомињући да се упркос нејасном развоју значења ради о истој речи. По томе судећи, Скок није обратио пажњу на већ поменућу Барићеву критику Елезовићевог речника (12; 284) у којој Барић исправља Елезовићеву етимологију, а што је преузео од Крелица (93; 7). Узрок мешању две различите речи истог фонетског лика у нашем језику је и непознавање ортографије османског језика. Наиме, ове се две речи у османском различито пишу и на први поглед се види да се ради о двема различитим лексемама; *ашик* „драги” у османском језику има овај лик: *عاشق*, а *ашик* „пиљак”: *شيق*. Тако је дошло до двоструке грешке, требало је да буду две одреднице, а не једна, а осим тога друга реч није арапског него турског порекла.

Ако горе поменућа грешка „пада на душу” Скоку, наредне две су дело приређивача речника. За реч *астар* „постав, памучно платно у које се обично мртви Турци завијају” Скок s. v. каже да је турцизам персијског или боље османског порекла, а Шкаљић (238; 101–102) каже да се ради о речи арапског порекла.

Обрнута је ситуација код речи *бећар* коју Скок s. v. одређује као турцизам арапског порекла, а Шкаљић је то у првом штампаном издању исправио, по примедбама Бајрактаревића (11) и Сикирића (162) и каже да је реч персијског порекла.

Постоји неколико примера где се у једној одредници налазе два, по пореклу различита, турцизма. Скок за реч *јалама* s. v., није дао етимологију, али су приређивачи дали Шкаљићево тумачење да се ради о турцизму од тур. *ağlama* „плач, кукњава”. У истоименој одредници налази се и турцизам *калабалук* „мноштво, бука, галама” која са првом речју нема никакве етимолошке везе.

Скок s. v. *bākšiš* даје етимологију ове речи и речи *џеџеџ* „дар”, за које увиђа да су различитог порекла, али су оне у речнику дате у истој одредници.

У пропусте приређивача спада и то што се поједини турцизми налазе у словенским, прасловенским или индоевропским одредницама.

Тако се s. v. *čōkānj* наводе два значења ове речи, „caulis у купусу” и „стакленце ракије”, а за друго и сам Скок каже да може етимолошки бити различита реч. Приређивачи су навели, цитирајући Шкаљића, да та реч

потиче од тур. *çokal* „id.“, али том приликом нису ову реч ставили у посебну одредницу.

У ERHSJ s. v. *lenjâm* „јапија“ која је латинског порекла, наводи се и реч *елемље* „термин преља“ (Елезовић), без етимологије, а за коју се још у Елезовићевом речнику даје турско порекло.

У одредници *tùtāč*, у којој се налазе речи прасловенског порекла, нашао се балкански турцизам арапског порекла *йерцуман* „тумач“. Како га је Скок вероватно семантички повезао са речју *йумач*, приређивачи нису те две етимолошки различите речи раздвојили.

Код речи *ајџансџ* „изненада, неочекивано“, (s. v.) не стоји добро турколошко објашњење. Скок каже да у турском језику као прилози постоје речи *ајсџин* и *арајсџин*, а не даје облик *арансџ* „неочекивано“¹⁹ од које заправо наш турцизам потиче. О овој речи в. и Бинђић (41; 116).

s. v. *šūta* налазе се речи *шумајеле* и *шуманјеле* „нека иде у шуму, бјежи у шуму“ за које Скок каже да је то турско-хрв.-срп. сложеница где турски елемент представља реч *gele* оптатив или 3. лице импф. од тур. *gelmek* „ићи“. Међутим, другачије мишљење о пореклу ових речи има Ухлик s. v. *манџисаји*²⁰

Скок s. v. *setla* „рухо“ (народна песма, Вук) не даје никакво етимолошко објашњење. Приређивачи нису довољно пажљиво консултовали Шкаљића зато што тамо постоји реч *сејтра* „дугачки алафранга капут“. Шкаљић каже да је порекло ове речи од тур. *setre* од франц. *surtout* не дајући никакво значење те речи. Несумњиво је да се ради о истој речи са преласком *p > l*, што није редак случај (упор. *ирџиџа > илџиџа*). Међутим, из примера датог у речнику не види се да је значење ове речи заиста француска одећа, одећа кројена „западњачки“. Ми смо пронашли да је тур. *setre* „old-fashioned form of frock coat“ арапског порекла²¹. Код Баранова²² налази се арапска реч *سنڠي* „мушка одећа“, па нам се арапско порекло турске речи чини вероватнијим од оног понуђеног у Шкаљићевом речнику.

Како ни Скок, а ни један од његових приређивача нису оријенталисти, разумљиве су грешке ове природе у ERHSJ, којих несумњиво има више него што је овде наведено. Давање етимологије турцизмима једна је од најслабијих страна овог речника, али је тим више ERHSJ извор и изазов за етимолошко проучавање.

Године 1959. изашла је из штампе прва свеска Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ. Овај је речник, слично Вуковом, Елезовићевом и RJAZU, један од најзначајнијих извора за проучавање турцизама, будући да доноси обиље дијалекатске лексике, која у себи садржи још до сада непотврђене турцизме. Иако РСАНУ није етимолошки речник, у њему се доследно дају етимолошке назнаке, и то, како А. Белић каже у предговору речнику: „Само код речи новог или новијег

¹⁹ Redhouse *Türkçe-İngilizce Sözlük*, Istanbul 1988., 65.

²⁰ Uhlik R., Ciganizmi u šatrovačkom argou i u sličnim govorima, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Istorija i etnografija IX*, Sarajevo 1954, 5–31.

²¹ Redhouse, op. cit., 1006.

²² Баранов Н. К., *Арабско-Русский Словарь*, Москва 1984, 346–347.

порекла (из туђих језика) стављена је и страна реч која јој одговара, да би се показала непосредна зависност наше речи од стране...²³ Имајући у виду такав однос према речима страног порекла у РСАНУ, може се приметити да је посебна пажња поклоњена турцизмима јер је за проверу њихових етимологија ангажован консултант, и то од друге до једанаесте књиге Т. Маневић, а потом Д. Танасковић. Допринос консултаната етимологисању турцизама не може се превише строго оцењивати јер они проверавају постојеће и проналазе етимологије само оним речима које им обрађивачи грађе доставе, препознавши их као турцизме, или претпоставивши да оне то могу бити. Стога, многе од ових речи које су у РСАНУ препознате као турцизми, у будућем етимолошком речнику заслужују праву етимолошку обраду, а има и оних које нису уопште обележене као турцизми. Илустрације ради, навешћемо само неке непрепознате турцизме на *e-* у РСАНУ који у том облику нису забележени ни код Шкаљића ни у ERHSJ:

емен „таман, тек што, замало, готово” (Пољаница) од тур. *hemen* „id.”.

енемџа „справа за намотавање предива, мотовило” (Јужна Србија) од тур. *elemye* „id.” уп. ср. *елемље* „id.”.

ејџен „сасвим, преко сваке мере” (Врање) од тур. *hepten* „id.”.

еџкијаш „куване суже шљиве или крушке, компот” (Пљевља) од тур. *ekşi* „кисео”.

Има неких речи које у РСАНУ нису препознате као турцизми јер се фонетски разликују од оних код Шкаљића:

ерверисаји се „бити угодан, драг, милити се” (БиХ) Шкаљић s. v. *елверисаји*.

ерећет „стање, положај, ситуација” Шкаљић s. v. *харећет*.

еџкуна „наздравље, уздравље” (Андрић), Шкаљић s. v. *аџкуна* „id.”

Последњих година појавио се и знатан број дијалекатских речника српског језика, пре свега из јужне и југоисточне Србије, али и из Црне Горе и других делова српског говорног подручја. Они доносе многе нове потврде турцизама, досад незабележене фонетске облике и значења. Прави значај ових извора још до данас није сагледан, а то се може учинити тек комплетном ексцерпцијом и анализом турских речи у њима²⁴.

После Шкаљићевог речника појављује се извесан броја радова које можемо назвати допунама корпусу турцизама у нашем језику и њиховим етимологијама.

Радови који представљају списак турцизама карактеристичних за поједине области су Златановић (59, 60), Лазаревић (96), Шупук (243) и др. У овим радовима даје се најчешће турска реч од које потиче наш турцизам без дубљих објашњења и као етимолошки извор они нису поуздани.

Постоје радови у којима се даје етимологија појединим турцизмима који у досадашњим речницима или нису били забележени или им, по мишљењима аутора, није било дато задовољавајуће етимолошко објашње-

²³ О етимологијама у РСАНУ в. рад В. Sikimić, *Етимологије у Речнику SANU, Четврта југославенска конференција о лексикографији и лексикологији* Zagreb, 1989, (у штампи).

²⁴ О томе в. С. Петровић (132).

ње. Неки од ових радова баве се искључиво српскохрватским турцизмима, као Адамовић (1, 2, 4, 5), у другима се пак, наши турцизми разматрају у оквиру истраживања утицаја турског језика на јужнословенске и балканске језике. Такви су радови, на пример: Молова (115, 118), Москов (119, 120, 121), Бернар (14), и др.

Рад М. Адамовића (1) прави је пример солидног рада из области етимологије турцизама. Он наводи два разлога који су га навели да напише овакав чланак и због којих мисли да такве чланке и убудуће треба писати. Један је тај да и поред већег броја речника који обрађују турцизме у српском језику постоји изванредан број таквих речи које још увек нису препознате као турцизми и није им дата етимологија, а други је да неке од речи обрађених у тим речницима имају недовољно прецизна и непотпуна етимолошка, семантичка и фонетска објашњења.

Осим речи којих код Шкаљића уопште нема Адамовић даје неке исправке његових етимологија показујући „да се простим увидом у речнике османског књижевног језика не решава проблем османских позајмица у српскохрватском језику. Таквим поступком се он чак компликује” (1; 75). Навешћемо неке примере допуна и исправки Шкаљићевим етимологијама:

буљук „гомила, маса” од тур. *bölük* „одељак војске” (Шкаљић), а Адамовић: од румелијског *bülük* „id.”

чене, чехне „вилаца, чељуст” од тур. *çiğne* од *çiğnemek* „жвакати”, (Шкаљић), док Адамовић: од осм. *çānā* „вилаца” од перс. *čāne* „доња вилица”.

ћуџија „мост” од тур. *köprü* „id.” од грч. *gephyra* (Шкаљић), а Адамовић: од румелијског облика *k'üpri* „id.” од старотур. *köprüg* „id.”

хареџли „лакат дуг”, од тур. *hareli* од тур. *hare* „врста свиле” + *-li*, (Шкаљић), а Адамовић: од осм. *arış* „аршин, лакат” коме је додато неетимолошко *х*.

скелеџија „човек који превози преко воде” од тур. *iskeleci* (Шкаљић), док Адамовић тврди да реч *iskeleci* не постоји у турском језику већ да је то наша, секундарна творба, јер реч *iskele* у турском има значење „пристаниште, зидарска конструкција”.

шаџав „будаласт, луцкаст”, од тур. *şaşal* „луцкаст” (Шкаљић), а Адамовић: од осм. *şaş* „разрок, сметен, збуње, поремећен” + суфикс *-av*.

улџија „мера” од тур. *ölçü* „id.” (Шкаљић), а Адамовић: од западно-румелијског *ülçü* „id.”

урџија „кров” од тур. *örtü* „id.” (Шкаљић), а Адамовић: од румелијског *ürtü* „id.”

Чланак М. Молове (118) значајан је за даљи рад на етимологисању турцизама зато што је обухватио готово све турцизме на *а-* у српском језику, ексцерпирани из РСАНУ, а које Шкаљић није забележио, на пример: *акач, акача, аксис, аницајес, араџилук, арабаџи* и др. Такође, она за неке речи, већ забележене код Шкаљића, даје своје етимолошко тумачење:

ајја, аја „не, нема ништа од тога” од тур. *aya* од перс. *aya* „да ли?, није ли?, можда” (Шкаљић), док Молова каже да је од тур. нар. *ayu, aya* од осм. *hayya* „viens!, viens vite!” од ар. *hayya* „id.”

алдумац, *алдумацке* „напојница” од тур. *aldım akçesi* од *aldım* „узео сам” и *akçe* „ситан новац” (Шкаљић). Молова каже да је од сев. тур. *aldamaš сачуваног у молдавском *aldamaš* „угошченије”, а *алдумацке* деминутов од *алдумац*.

ар-кајија „задња врата, споредни улаз”. У РСАНУ стоји да је од тур. *ahur* „штала” + *kapı* „врата”, код Шкаљића да је од тур. *art kapı* „стражна врата”, док она сматра да је од тур. *arka kapı*, тур. дијал. *arka kapı* „id.”.

Овде су само илустративно наведене неке речи да би се видело о каквим се исправкама ради. Највећи недостатак рада Молове је то што не даје увек податке за лексикографске изворе из којих је узела турску реч, па се значење и облик те речи не могу проверити. У том смислу, етимологије које даје Молова ипак треба узети с извесном резервом и поново их проверити.

М. Москов у својим радовима (119, 120, 121) полази од појединачних турских коренова, тражећи њихове рефлексе у турцизмима у словенским и балканским језицима. Његов је приступ методолошки занимљив, али његове етимологије, посебно оне ономотопејских речи, треба поново проверити јер постоје за њих различита тумачења. Тако на пример код речи *цандрљив*, *чандрљив* „пргав” Москов каже да је од тур. корена *cang-* (121; 452—453). У ERHSJ се, међутим налази другачије тумачење ове речи s. v. *čandrati*. Још један недостатак овог Московљевог метода је у томе што за сваку фонетску варијанту турцизма од истог корена и истог значења реконструише турски етимон, па тако за реч *манџара* „врста новца” каже да је од тур. *mang-ar-a, за *манџура* „врста новца” да је од тур. *mang-ur-a „id.”.

СТАЊЕ ПРОУЧЕНОСТИ ТУРЦИЗАМА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

За рад на будућем етимолошком речнику најкорисније би било дати преглед стања етимолошке обрађености турцизама у српском језику. Корпус турцизама обухвата више хиљада речи тако да би његова обрада захтевала простор далеко већи од једног прегледног рада. С друге стране, последњи већи етимолошки рад из ове области, Шкаљићев речник, састављен је пре тридесетак година, а у међувремену су написане многе етимолошке допуне овом речнику, појавили су се нови лексикографски извори од којих су најзначајнији РСАНУ и дијалекатски речници из јужне и југоисточне Србије, унапређена знања из области историје османског језика и његове дијалектологије и покренути многи интересантни проблеми везани за турцизме у нашем језику, а који су релевантни за етимолошка истраживања. Управо због тих радова насталих након изласка Шкаљићевог речника мислимо да би за даљи рад на етимологији турцизама било најкорисније сумирати и испитати која су значајна питања, и на којим све језичким нивоима, покренута и колико су и како обрађена, из чега ће се најбоље видети шта тек предстоји да се уради.

Да бисмо их лакше и прегледније пратили поделићемо их по областима у којима се обрађују.

Фонетика

Три главна правца у којима су текла истраживања у вези са фонетиком турцизама у нашем језику су:

- однос између модела и реплике, односно између фонетског лика турске речи и фонетског лика турцизма,
- значај фонетског лика турцизма за проучавање историјске фонетике турског језика, и
- утицај турског језика на фонетику српског језика.

Прва два правца су тесно повезана јер је познавање историјске фонетике турског (или прецизније, османског) језика неопходно за откривање фонетских законитости наших турцизама, а самим тим и успешније бављење њиховом етимологијом, а опет су наши турцизми, због природе нашег писма којје, за разлику од османске ортографије, јасно одражава фонетски лик речи, нимало безначајан извор управо за изучавање те историјске фонетике.

Прва два фонетска проблема углавном су била предмет проучавања оријенталиста, док су се утицајем турског језика на фонетику нашег бавили слависти.

Први рад који се бави фонетиком турцизама у српском језику је студија чувеног руског оријенталисте Н. К. Дмитријева под насловом *Этюды по сербско йтурскому языковому взаимодействию* (38). Рад има четири дела: у првом се обрађује утицај турског језика на нивоу морфологије, синтаксе и семантике, а наредна три дела за предмет имају фонетске особености српских турцизама. За свој рад Дмитријев је узео корпус турцизама из фолклорних текстова Вука Караџића. Када је поредио облике наших турцизама са турским етимонима Дмитријев је користио све до тада објављене радове из дијалектологије и историјске граматике турског језика како би што тачније утврдио које су фонетске разлике између наших турцизама и стандардног облика турске речи последице утицаја појединих турских дијалеката и старије фазе развоја турског језика, а које су настале под утицајем српског језика. То методолошки представља једну од највећих вредности овог рада.

Како је овај рад објављен 1928—29. године, а писан свакако раније, Дмитријев није могао користити турску латиницу, већ је османско писмо транскрибовао на руску ћирилицу.

У првом од три дела чији је предмет фонетика Дмитријев истражује рефлексе турских вокала у нашим турцизмима. Он се бави само оним гласовима који су због разлике у фонетским системима двају језика доживели највеће измене. То су вокали: *ö*, *ü* и *i* чијих еквивалената нема у српском језику и који се замењују другим, постојећим гласовима.

Вокал *ö* у нашем језику рефлектује се као:

- *o*, *ћошак* од тур. *köşk*²⁵
- *y*, *ћујрија* од тур. *köprü*
- *e*, *бена* од тур. *bön*.

²⁵ Транскрипција је Дмитријевљева.

За сва три случаја Дмитријев налази потврде у турској дијалектологији сматрајући те промене последицом утицаја тих дијалеката.

Вокал *ü* у нашем језику рефлектује се као:

— *y*, *бул* од тур. *gül*

— *и*, *бумиш* од тур. *gümüş*

За обе ове промене Дмитријев налази потврде у идентичним особинама појединих турских дијалеката. Међутим, за промену *ü* > *и* каже да је могла доћи и услед преношења акцента у нашем језику са последњег на претпоследњи слог.

За вокал *ı* Дмитријев каже да је најчешће дао *и*, а ређе *о* и *у*. Рефлексима овог вокала он није посветио већу пажњу, а каснији ће радови из области фонетике турцизама показати да је то један веома интересантан проблем.

О том турском вокалу први је писао П. Скок (166; 346) нагласивши шароликост његовог рефлекса у српским турцизмима.

Дмитријев разматра и проблем вокалне хармоније у турцизмима и нарушавање тог фонетског правила које влада у стандардном турском језику. Већину одступања од тог правила код наших турцизама он сматра утицајем турских дијалеката у којима се тај фонетски закон није спроводио као у стандардном језику.

Значајним питањем за фонетику турцизама Дмитријев сматра и постојање само једне фонетске варијанте следећих турских суфикаса: *-лук* као у *шенлук* и *-ли* као у *мухурли*. Увиђа, међутим, да у источно и јужносрбијанским дијалектима постоје и друге фонетске варијанте суфикса *-лук*, а то су: *-лик* у *бејлик*, *-љк* у *арјајљк* и *-љак* у *бешљак*. Дмитријев налази два узрока за постојање само једне фонетске варијанте суфикса *-лук* на већини српскохрватске језичке територије. То је, са једне стране преовладавање лабијалних вокала *и* и *ü* у суфиксима у самом османском језику као архаична дијалекатска особина румелијских говора, а са друге, српске, преовладавање облика *-лук* над обликом *-љк* који је на највећем делу српскохрватске језичке територије давао *-лик*. На тај начин су остале три варијанте суфикса: *-luk*, *-lük* и *-lik*, од којих су прва два дела *-лук* који је обухватио већину речи те је дошло до његове унификације. На оним територијама српских дијалеката, као што је већ поменуто, где је постојала могућност адекватне замене тур. *ı* тако је и учињено.

Проблем вокализма турских суфикаса у нашем језику и касније је био предмет многих радова из области фонетике, нпр. Адамовић (3), Хазаи (219), Стаховски (189) и др. о којима ће још бити речи.

Први део свог рада, посвећен вокализму турцизама, Дмитријев завршава краћим прегледом испадања и уметања појединих вокала у нашим турцизмима. Те одлике, као што је јављање протетичког вокала у почетном слогу: *еренде* од осм. *rende*, као и губљење неких протетичких и непротетичких вокала у првом слогу: *Stambol* од тур. *Istambol*, *скела* од тур. *iskele*, Дмитријев сматра утицајем српског језика.

Он уочава и испадање појединих вокала (најчешће тур. *ı* — прим. С. П.) у средини речи, а испред *г* и стварање срп. *р* на том месту: *лакрдија* од тур. *lakırdı*.

У два наставка истоименог рада, Дмитријев прати адаптацију и промену појединих турских консонаната у нашим турцизмима. Он разматра само оне консонанте код којих је приликом преузимања речи дошло до извесних фонетских промена.

То је пре свега прелазак тур. *k* и *g* у срп. *ћ* и *ћ*. Турски глас *k* испред предњих вокала готово увек у српском језику прелази у *ћ*: *ћуџија* од тур. *k'öprü*, *дућан* од тур. *dük'k'an* и др. Дмитријев каже да је у овом окружењу османско средњенепчано *k* изговарано са значајном палатализацијом, као *k'*, па је у српски језик преузето као већ постојећи глас *ћ*. Исти је случај и са преласком тур. *g* у ср. *ћ*: *мећер* од тур. *meg'er*, *ћемија* од тур. *g'emî* и др. Аутор ову особину српских турцизама сматра превасходном последицом утицаја језика примаоца, јер се слични примери не налазе у бугарском језику.

Задржавање гласа *g* у неким турцизмима, тамо где је у савременом турском језику дошло до промене у у као: *бећенисајиу* од тур. *beg'enmäk*, Дмитријев сматра архаичном цртом османског језика, из ког су ове речи преузете.

Као још једну значајну особину српских турцизама Дмитријев наводи промене које доживљава турски консонант *h*. У почетном слогу и у средини речи он испада: *абер* од тур. *haber*, *ћеливан* од тур. *pehlivan* и др. Веома су ретки примери када долази до замене гласа *h* неким другим гласовима, као у речима: *чоја* од тур. *çoha*, *сјајуја* од тур. *sepahi*, па и то најчешће у интервокалским позицијама. Дмитријев сматра да и испадање овог гласа и његова замена спадају у промене настале у оквиру самог српског језика.

Трећи део рада из области фонетике турцизама Дмитријев започиње разматрањем рефлекса арапског консонанта ξ . Овај консонант испада у турском језику без обзира да ли иза њега следи вокал или консонант. У том погледу ситуација је идентична и у турцизмима: *ашик* од тур. *aşik* од ар. أشك , *алем* од тур. *alem* од ар. آلم . У средини речи, ако се овај арапски консонант налази између вокала долази понекад до његове замене гласом *x* у нашим турцизмима као код речи *сахат* од тур. *saat* од ар. ساعة .

Турски консонант *d* на почетку и крају речи у српским турцизмима доживљава обезвучавање: *ићефћер* од тур. *defter*, *симић* од тур. *simid* и др. Дмитријев ове промене сматра утицајем турског говорног језика и дијалеката.

Затим, Дмитријев наводи као промену озвучавање турског консонанта *s* на почетку и крају речи: *зунбул* од тур. *sünbül*, *мираз* од тур. *miras* и др. Ову промену он такође сматра утицајем турских дијалеката.

Ово би укратко биле најважније црте Дмитријевљевог рада. Његов рад није претендовао на целовитост, већ на истицање најважнијих проблема, а ми смо издвојили само оно што нам се чинило најзначајнијим за етимолошка истраживања. Овој смо студији посветили доста простора стога што је то први рад из ове области, а упркос томе обухватио је већину фонетских проблема везаних за наше турцизме, чије је разумевање неопходно за давање прецизне етимологије. У многим каснијим радовима, како из области фонетике, тако и у етимолошким, посебно домаћих аутора, дија-

лекатске особине османског језика и историјска фонетика уопште нису узимане у обзир²⁶.

Веома значајан рад из области фонетике написао је Алојз Шмауц под насловом *Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen*²⁷. Он истражује фонетске облике турцизама, најпре у бугарском, а потом и у српскохрватском језику (239; 112—123). Циљ овог Шмауцовог рада није контрастирање фонетских облика турцизама у овим јужнословенским језицима, али на појединим местима он наводи и паралелне примере из бугарског и српскохрватског језика. Шмауц је у односу на Дмитријева имао на располагању већи број лексикографских извора за српскохрватске турцизме, тако да његов материјал има више наших потврда.

У овом Шмауцовом раду понављају се запажања о појединим фонетским законима које је приметио и Дмитријев у свом ранијем раду, као на пример палатализовање велара *k* и *g* испред свих предњих вокала: *e, i, ö, ü* и, како га он назива „светлог” *a* (239; 112). Такође примећује регресивну палатализацију у консонантским групама *sk*, и *xk* испред предњих вокала: *eçhi* од тур. *eski* и *meçhema* од тур. *mehkeme*.

Код турцизама који се у српском језику завршавају на наставак *-ија*, Шмауц истиче палатализацију велара премда су чешћи непалатализовани облици. Тако имамо: *верџија* од тур. *vergi*, али и *верџија*, *узенџија* од тур. *özengi, üzengi*, али и *узенџија*, *џеркија* од тур. *terki*, али и *џерџија*.

Ови примери, као и примери: *белеџија* од тур. *bilegi*, *букаџија* од тур. *bukagi*, *бурџија* од тур. *bürgü*, *сунџија* од тур. *süngü*, показују унификацију облика *-ија*. Одсуство вокалне хармоније у турским речима, по Шмауцу, само показује једно старије стање османског језика из којег су турцизми преузети. Овде се заправо не ради о облику *-ија*, већ о томе да у речима код којих, по правилу вокалне хармоније финални вокал може имати четири варијанте: *-i, -ı, -ü* и *-u*, у западнорумелијским дијалектима углавном долази само вокал *-i*. О тој дијалекатској особини писао је и Г. Хазаи (220; 120).

Тиме нас Шмауц уводи у разматрање вокализма турских суфикса у српским турцизмима. Он допуњује запажања Дмитријева о истом проблему укључујући у истраживање и суфиксе *-иџ*, *-џи* и *-суз*. Шмауц каже да у нашим суфиксима: *-иџ*, *-џи* и *-ли*, који у савременом турском језику имају четворовокалски лик, са *-i, -ı, ü* и *u*, преовлађује само један облик, на *-i*. Исто је и у бугарском језику. Међутим, код суфикаса *-лук* и *-суз*, који су у турском такође четворовокалски, устаљена је варијанта са *-у*. У бугарском језику постоје три варијанте овог суфикса са вокалима *-у*, *-и* и *в*. Шмауц није навео дијалекатске примере из јужне и југоистичне Србије, иако их је могао употребити²⁸.

Веома значајан рад за познавање историјата суфикса *-лук* у самом турском језику и његовим дијалектима написао је М. Адамовић (3). Мађарски оријенталиста Г. Хазаи (219) такође је писао о историјату турског

²⁶ В. на пример део о фонетици у уводу Шкаљићевог речника, рад И. Смаиловића (184), Ф. Шахинагић (232) и др.

²⁷ Кратак приказ овог чланка дао је И. Есих (54).

²⁸ О ликовима суфикаса у тим дијалектима в. Дмитријев (38; 273—274).

суфикса *-luk*. М. Молова (118) је у уводу свог рада говорила о унификацији суфикса *-лук* у српским турцизмима сматрајући да је то последица и одраз старијег стања развоја западнорумелијског дијалекта османског језика.

Шмаус затим говори о још једној фонетској појави карактеристичној за наше турцизме, а то је рефлекс турског вокала *i*. О овоме је говорио и Дмитријев, али га Шмаус допуњује неким запажањима. Посебну занимљивост Шмаус види у замени турског вокала *i* нашим *p*. Он каже да је то глас на који говорници српског језика нису навикнути и да су га они идентификовали као глас близак *p*. Вокално *p* се налази у турцизмима на оним местима где у турској речи стоји *-ir-*. Шмауса је занимала законитост по којој се у неким случајевима овај, како он каже „нејасан и мутан”, глас рефлектује као *p*. Он каже да до преласка *i > p* долази само у оном слогу на који је по правилима штокавске акцентуације пренесен акценат (најчешће краткоузлазни), са последњег (како је уобичајено у турском језику) на претпоследњи слог. За то он даје примере: *крлуч* од тур. *kılıç*, *кршла* од тур. *kışla* и др. Неки од ових турцизама имају паралелне облике у којима тур. *i* не прелази у *p* већ у неки други вокал или у полуглас у дијалектима, па тако поред *крна* имамо облике: *кана*, *кна*, *к'на* све од тур. *kına*.

Шмаус примећује и рефлекс старог турског консонанта *ñ* (ج), који у данашњем турском језику има облик *n*. Српски облици *јањичар*, *јењичар* потврђују стари турски облик: *jangi* у савр. тур. *yeni* и срп. *дењиз*, стари тур. облик: *dengiz*, *denjiz*, савр. тур. *deniz*²⁹.

За фонетику наших турцизама значајан је још један рад А. Шмауса, под насловом *Türkisch k' - g', ç - c in den Balkansprachen* (242). У њему аутор прати развој ових консонаната у грчком, бугарском, албанском и српскохрватском језику.

Примећује постојање дублетних облика у српскохрватском језику у речима са тур. *k'* и *g'*: *бећар* и *бекар*, *ћердан* и *јердан* и др. Такође наглашава свођење два пара африката *ç*, *ħ* и *ç*, *ħ* на *h* и *h*, као и њихово мешање у говору босанскохерцеговачких муслимана, како у турцизмима, тако и у домаћим речима: *чај* и *ћај*, *чистӣ* и *ћистӣ*. Хронолошки, Шмаус одређује три фазе адаптације ова четири турска консонанта (242; 180—182).

О африкатама *ç*, *ħ*, *ç* и *ħ* у турцизмима писала је и Ханка Глиба-новић-Вајзовић (27). На основу корпуса из Шкалићевог речника она прати који су све турски гласови у нашем језику дали ове африкате.

До сада највећи рад о фонетици написао је пољски слависта и оријенталиста Станислав Стаховски. То је монографија под насловом *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim* (194)³⁰. Циљ овог рада је да да свеобухватан фонетски опис турцизама у српскохрватском језику. Корпус турцизама у овој монографији веома је велик и с правом претендује на целовитост, јер је Стаховски осим већине лексикографских извора релевантних за турцизме и сам ексцерпирео старе српскохрватске језичке споменике.

²⁹ В. о томе и Кислинг (84; 78—80).

³⁰ Приказ овог рада дао је М. Шимундић (233).

Кључни проблем за проучавање фонетике турцизама Стаховски види у непостојању довољног броја адекватних турских писаних споменика из периода од XVI до XIX века. Проблем свих турских споменика лежи у арапском писму које не осликава богати турски вокализам на прави начин, па Стаховски сматра да се за проучавање фонетике могу користити једино транскрибовани текстови или они писани неким другим писмом, латиницом или ћирилицом.

Након увода Стаховски на десетак страна даје карактеристике турског језика, најпре фонетски опис, а затим и неке најважније карактеристике румелијских дијалеката. Од појављивања Дмитријевићевог рада објављени су многе студије из области турске дијалектологије³¹, што је омогућило Стаховском да са више научне акрибичности установи сличност фонетских облика турцизама и речи из турских дијалеката. Стаховски такође истиче и аспект историје турског језика јер се у нашим турцизмима огледају неке фонетске особине карактеристичне за старо- и средњеосмански језик.

Стаховски наводи шест особина западнорумелијских дијалеката који одржавају старију фазу развоја османског језика, а потврђују их српскохрватски турцизми:

1. Гласовима *-i*, *-ı*, *-ü*, и *-u* који се у књижевном језику јављају на крају речи, у западнорумелијским дијалектима одговара *-i*, што одговара стању у староосманском где су били само *-i* и *-ı*: књиж. *köprü* = диј. *köpri*.

2. Стосм. *ö* и *ü* често у западнорумелијским дијалектима прелазе у *o* и *u*: књиж. *dört* = диј. *dort*, књиж. *yüksek* = диј. *yukse*.

3. Стосм. *ö* у првом слогу прелази у *ü*: књиж. *ördek* = диј. *ürdek*, *urdek*.

4. Чување стосм. *-g-* између самогласника, испред сугласника и у последњем слогу: књиж. *ağaç* = диј. *agaç*.

5. Суфикс *-miş*, који у књижевном језику има четворовокалске варијанте у западнорумелијским дијалектима има само облик *-miş*, што је одраз стосм. стања двоваријантности овог суфикса: *-miş* и *miş*: књиж. *durmuş* = диј. *durmiş*.

6. Постојање само варијанте *-ler* суфикса за означавање множине, једнако као и у староосманском језику: књиж. *babalar* = диј. *babaler*.

Стаховски у овој монографији прати развој свих турских вокала и консонаната у српскохрватском језику. Његов рад обухвата готово све фонетске промене у нашим турцизмима, запажања су му поткрепљена великим бројем примера и чињеница тако да је излишно описивати сваку појединачну промену.

Као један од најтежих и до сада необјашњених проблема, Стаховски истиче замену турског *ı* српским *p*³²: *jaipz* < стосм. *yagız*, *kısmeyü* < тур. *kismet*, срп. *клету* < тур. *siklet* и др. Занимљиво је нешто што он није нагласио, а то је да до ове фонетске промене најчешће долази када се глас *ı* налази

³¹ В. Фусноту бр. 4 у раду С. Стаховског (194; 56).

³² О томе објашњење у претходно поменутом Шмауцовом раду (239), а у својим радовима И. Лехисте и П. Ивић су показали да срп. *p* садржи у себи глас *a*, у *ЗБМСФЛ* VI, 33—73, VIII, 75—117, X, 55—93, XII, XIII, 225—246.

испред или иза велара, и то најчешће *к*, ређе *ѝ*, а само у једном случају иза *х*. У српскохрватским турцизмима *р*, којег нема турском језику, долази још у следећим примерима:

- тур. *-ar-* међу сугласницима даје *р*: *ѝрѝаљ* < тур. *partal*,
- тур. *-er-* > *р*, само у једном случају: *срѝада* < тур. **sercade* = књиж. *seccade*, а заправо је тур. *-ecc-* > тур. *-erc-* срп. > *-рѝ-*,
- тур. *-ir-* > *-р-*: *чекрдек* < тур. *çekirdek*,
- тур. *-ir-* > *-р-*: *срча* < тур. *sırça*,
- тур. *-iri-* > *-р-*: *чеврѝиѝја* < тур. *çevirinti*,
- тур. *-iri-* > *-р-*: *калдрма* < тур. *kaldırım*,
- тур. *-ri-* > *-р-*: *чекрк* < тур. *çikrik*,
- тур. *-ur-* > *-р-*: *сулдрма* < тур. *sundurma*.

На појединим местима нејасан је његов принцип по коме прати преношење турских вокала у српскохрватском језику. На пример, за прелазак тур. *и* у срп. *о* даје пример речи *чоха* и *дова*. Међутим, наведене турске речи од којих су ове две пореклом, у свим својим дијалекатским облицима имају глас *о*, а не *и* који се јавља само у савременом турском, тако да ово у ствари уопште није фонетска промена везана за турцизме већ питање турске дијалектологије.

Исти је случај и са примером за асимилацију самогласника *а-е* > *е-е*. Стаховски даје пример турцизма *мехкема* где је, у односу на књижевни облик *mahkeme*, требало да дође до ове промене, али сви дијалекатски облици имају вокализам *е-е*.

Стаховски затим истражује монофтонгизацију дифтонга, асимилацију самогласника, одсуство вокалне хармоније и деривате са разним османским суфиксима. Пуно простора посвећује анализи облика суфикса *-luk* у нашем језику. Каже да се не може са сигурношћу тврдити да ли је постојање једино облика *-лук* у нашим турцизмима последица утицаја турске дијалекатске ситуације или је тежња ка унификацији изворно српска. Он наводи четири разлога због којих је то тако: недостатак материјала из историје турског језика, то што стари списи углавном представљају књижени језик, затим што старији речници не дају деривате са тим суфиксом јер они имају одређено значење и они речници који су писани арапским писмом све варијанте тог суфикса бележе на идентичан начин, као *-l-k*, односно *لق*.

У књизи следе затим обрађене флективне форме, дисимилација самогласника, контракција самогласника, консонантизам, колебање консонаната на почетку и крају речи, метатеза консонаната, њихово додавање, асимилација, дисимилација и развој консонантских група на крају речи.

У закључку, Стаховски истиче значај проучавања фонетике српских турцизама за проучавање историјске фонетике турског језика. На крају књиге налази се индекс турцизама анализираних у њој што омогућује да се жељени облици и речи лако пронађу.

Велики значај ове монографије је у томе што је она обухватила обиман корпус турцизама и што су објашњења фонетских промена утемељена на познавању хронологије и дијалектологије турског језика. Иако ће нови српски дијалектолошки материјал можда модификовати неке закључке Стаховског, његова књига представља незаобилазни приручник за

етимологисање турцизама и до данас најзначајнију студију о нашим турцизмима.

Исте године када је објављена ова значајна монографија Стаховског, 1973, појављује се и чланак М. Адамовића *О њореклу српскохрватских османизама* (2). Циљ овог рада био је да на основу истраживања неких фонетских особина српскохрватских турцизама покуша утврдити да ли они потичу из књижевног османског језика или његових дијалеката. Адамовић наводи следеће особине домаћих турцизама које показују одлике балканских турских дијалеката.

1. Ту спадају речи које се у књижевном језику завршавају на један од четири затворена самогласника, *i*, *ı*, *ü* или *u*, а у српском се увек завршавају на *-и*. Стање у нашем језику одговара стању у румелијским дијалектима, а не у стандардном турском: осм. *qomşu*³³, балк. *komşı*, ср. *комшија*, осм. *qaysı*, балк. *kaysı*, ср. *кајсија* и др. То се односи и на турске суфиксе *-лија* и *-џија* који су такође једноваријантни у балканским дијалектима и нашим турцизмима.

2. Подударност наших турцизама и балканских дијалеката у преласку осм. *ö* у балк. *ü*, односно ср. *у* у првом слогу речи: осм. *döşämä*, балк. *düşeme*, ср. *дуџема*, осм. *ölçü*, балк. *ülçü*, ср. *улчија*, и др.

3. Неколико српскохрватских турцизама у којима, као и у балканским дијалектима *и* прелази у *о*: осм. *dua*, балк. *dova*, ср. *дова*, осм. *yuqarı*, балк. *yokarı*, ср. *јокари* и др.

4. Речи у којима осм. *i* не даје, како је то уобичајено наш вокал *и*, већ *у*, *е* или *а*, што такође одговара стању у балканским дијалектима:

— осм. *i* > балк. *ı* > срп. *у*: осм. *biçim*, балк. *biçim*, ср. *бичум*, осм. *manzil*, балк. *menzil*, ср. *мензул*, и др.

— осм. *i* > балк. *ı* > ср. *е*: осм. *amzik*, балк. *emzik*, ср. *емзек* (постоји и облик *емзик*), осм. *fikir*, балк. *fikir*, ср. *фукер* (постоји и облик *фићур*) и др.

— осм. *i* > балк. *ı* > ср. *а*: осм. *vaqit*, балк. *vaku*, ср. *вакаџи*, осм. *qadir*, балк. *kadir*, ср. *кадар*, и др.

5. Палатализовање осм. *k* на почетку слога: осм. *bäkar*, балк. *bek'ar*, *beçar*, ср. *бећар*, осм. *kilim*, балк. *k'ilim*, *çilim*, ср. *ћилим*, и др.

6. Палатализовање осм. *g* на почетку слога: осм. *gävraq*, балк. *g'evrek*, *devrek*, ср. *беџрек*, осм. *süngär*, балк. *süng'er*, *sünder*, ср. *сунбер*, и др.

Адамовић ову појаву везује за положај гласова *k* и *g*, на почетку слога, док до ње не долази ако се они налазе на крају слога: осм. *mübaräk*, балк. *mübārek*, ср. *мубарек*, осм. *diräk*, балк. *direk*, ср. *дирек*, и др. Код Шкаљића, међутим, има примера у којима је дошло до палатализације *k* на крају слога: *мубарећ*, *хелаћ*, *мућ*, *хевенћ*, *сулућ* и др, вероватно под утицајем аналогije и независно од балканских дијалеката.

7. Османски средњенепчани звучни фрикат *ɣ'*, у савременој турској латиници бележи се *ğ*, а изговара слично гласу *j*, у турцизмима се рефлектује као *ј*, што такође одговара стању у балканским дијалектима: осм. *bay'*, балк. *beg*, ср. *беј*, осм. *düy'mä*, балк. *dügme*, ср. *дујме*, и др.

³³ Транскрипција је Адамовићева.

8. Иста је ситуација и са задњенепчаним звучним фрикатом *y*, који се у књижевном језику изговара као *spiritus lenis*, а бележи са *ğ*: осм. *aya*, балк. *aga*, ср. *aīa*, осм. *yoyurt*, балк. *yogurt*, ср. *joйyрyй* и др.

9. Осим сүфикса *-лија* и *-ција* и следећи су једноваријантни у балканским језицима и у турцизмима: сүфикс глаголског имена *-miš*, ср. *Дурмиш* одговара балк. *Durmiš*, а не књиж. *Durmuş*, перфекатски сүфикс *-di*, ср. *олди* одговара балк. *oldi*, а не књиж. *oldu*, присвојни сүфикс 3. 1. синг. *-i*, (не наводи примере), глаголске именице на *-idi*, ср. *бујрулдија* одговара балк. *buyruldi*, а не књиж. *buyruldu*, и глаголске именице на *-iš*: ср. *куртyулиш* одговара балк. *kurtuliš*, а не књиж. *qurtuluš*.

Адамовићев материјал показује да већина наших турцизама има дијалекатско порекло и да је српски језик далеко више турцизама примио путем директног контакта међу говорницима него преко писаног текста и делатности учених људи.

О гласу *x* у српскохрватским турцизмима већи рад написала је Х. Глибановић-Вајзовић (29). Циљ њеног рада био је да покаже судбину тог гласа приликом прелажења турских речи у наш језик, а посебно на његово третирање у стандардном језику. Ексерпирала је за свој рад четири речника: Шкаљићев, *Veliki rječnik stranih riječi* Б. Клаића (85), *Pravopisni rječnik у Pravopisu hrvatskosrpskoga književnog jezika*³⁴ и *Речник српскохрватскога књижевног језика*³⁵. На основу тог корпуса дала је опширну табелу пратећи све турцизме и њихове варијанте у којима се налази етимолошки или неетимолошки глас *x*. Њен је закључак да је третман гласа *x* у турцизмима веома неуједначен у овим речницима, односно, да се веома разликује став састављача речника према гласу *x* у једној истој речи као и став према етимолошком облику турцизма.

Овај рад Х. Глибановић-Вајзовић има већи значај за језичку норму него за етимолошко проучавање турцизама. Овако конципирано истраживање било би занимљиво урадити на дијалекатском материјалу из различитих подручја српскохрватске говорне територије па би нам то могло нешто више рећи о чувању, губљењу или замени гласа *x* у нашим турцизмима.

О гласу *x* у турцизмима и о њиховом правописном нормирању писао је и И. Смаиловић (174) ослањајући се углавном на претходни рад Х. Глибановић-Вајзовић.

Проблем везан за глас *x* у турцизмима уводи нас у разматрање радова који се баве утицајем турског језика на фонетику српског језика због тога што је питање очувања *x* у појединим зонама штокавског говорног подручја управо везивано за овај утицај.

Павле Ивић (63) први је писао о томе и навео следеће фонетске особине које су могле настати под утицајем турског језика:

- изједначавање *ç = ħ* и *ç = b* јер у турском постоји само један пар ових палаталних плозива *ç* и *s*,
- чување фонеме *x* која постоји у турском језику,
- чување фонеме *ç* која такође постоји у турском језику, и
- прелаз *љ* у *ј*, због тога што у турском не постоји глас *љ*.

³⁴ Матица хрватска — Матица српска, Загреб — Нови Сад 1960.

³⁵ Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб 1967—1976.

О утицају турског језика на фонетске особине босанскохерцеговачких говора писао је Јован Вуковић (24). Поред оних особина које помиње П. Ивић (63), Вуковић додаје и једну карактеристику својствену, како он каже, само говору муслимана. То је упрошћавање гласовне комбинације: *дн* и *дњ* у *нн* и *нњ* као у речима *йодне* > *йонне* и *йред ним* < *йре нњим*. Вуковић каже да је ова особина настала под утицајем тога како муслимани изговарају турцизме који имају удвојене консонанте: *хаммал*, поред *хамал*, *муцемма* поред *муцема* и сл.

Још једну особину карактеристичну за босанскохерцеговачки ијекавски градски говор Вуковић приписује утицају страних (па и турског) језика. То је једносложна замена гласа *e* у дугим слоговима. Он претпоставља да су Турци лошим изговором наших ијекавица утицали на домаће муслимане да и они почну тако да говоре.

Против оба ова Вуковићева става писао је А. Пецо (148; 143—145).

О утицају турског језика на фонетику штокавских говора писао је и Асим Пецо (148). Поред већ наведених особина Пецо истиче и следеће у којима види турски утицај:

— процес рестаурације сонанта *л* у финалним позицијама према моделу из турског језика: *ждрал-ждрала* према *хамал-хамала*,

— појава десоноризације звучних консонаната на крају говорног такта,

— палатализовање задњонепчаних сугласника *к* и *т* испред предњих вокала или њихово прелажење у праве африкате *ћ* и *џ*: *банк'е*, *бићк'е*, *бла'и*, *јабуће*, *јуће*, *ноће* и сл.,

— метатеза у гласовној групи *рј* у *јр*, аналогно са турским примерима: *јојре*, *Којренићи* према *бајрак*, *бајрам* и сл., и

— замена сугласничких група *џч* и *џћ* групама *хч* и *хћ*: *џахче* од *џаџче* према тур. *bahçe* > *баџча*.

Код свих ових фонетских особина нашег језика насталих под турским утицајем ради се заправо о подржавању или појачавању неких фонетских тенденција које су у њему већ постојале, или о преузимању извесних фонетских модела из турског језика.

И. Смаиловић не слаже се са мишљењима о утицају турског језика на очување гласа *х* у неким штокавским говорима (174; 136—150).

Исмет Смаиловић је написао још један рад (184) у коме тврди да се од свих поменутих фонетских утицаја једино може прихватити појава удвојених консонаната у речима турског порекла: *муцемма*, *Аллах* и др., али да то није утицало на стварање гемината у домаћим речима. Смаиловић своје ставове није поткрепио уверљивим чињеницама и оне су на страни мишљења која турске утицаје на нашу фонетику сматрају дубљим и већим.

Овај рад користи погрешан метод у истраживању фонетике турцизма у нашем језику узимајући као модел са којим се наша реч упоређује арапску реч, занемарујући турско посредство. Тако да је један од Смаиловићевих закључака из овог рада да ни један арапски консонант или вокал није успео да продре у наш језик (!).

Исти метод користи и Т. Муфтић (124) када прати рефлекс арапских гласова у српском језику. Тако на пример, за арапски велар *к* (ك)

каже да одговара „нашем *к* ..., који се врло често замењује нашим палаталним *ћ*” (124; 25). Нигде се у даљем тексту не објашњава како је и зашто тај консонант често у нашем језику замењен гласом *ћ*.

Још једна грешка се провлачи у истраживањима фонетског лика турцизама у нашем језику, а то је занемаривање дијахроније и поређење облика из савременог турског језика са нашим турцизмима.

Ф. Шахинагић (232; 8) испитује „до које се мере вокална хармонија, својствена нормативном турском језику, задржала (подвукла С. П.) у турцизмима хрватско-српског говорног подручја”. Тако долази до закључка да, не само што се вокална хармонија задржала, већ се и спроводи у турцизмима чак и када то у турском језику није случај, на пример у речи *буљук* од тур. *böyük* (!).

Поређење облика наших турцизама са ситуацијом у стандардном турском језику има методолошког смисла једино у радовима попут рада с. Стаховског (188). У њему се фонетски лик турцизама у српском језику и његове разлике у односу на савремени турски језик користе да би се реконструисали облици из ранијег периода развоја османског језика и на основу правила у тим променама утврдиле законитости релевантне за историјску фонетику турског језика.

Још један рад, написан пре чланка Стаховског користио је овај метод. То је студија Г. Хазаја *Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli* (220). У њему Хазаји користи материјал српских и бугарских турцизама као потврде за фонетске особине румелијских дијалеката османског језика и за разграничење особина западнорумелијских дијалеката од источно-румелијских које се огледају у разликама фонетских особина српских и бугарских турцизама.

Морфологија и синтакса

Радови из ове области третирају проблем утицаја турског језика на морфологију српског језика. Два основна правца истраживања из области морфологије су:

— постојање морфема турског порекла, пре свега сүфикаса, у нашем језику и њихова продуктивност у творби речи, како од турских, тако и од нетурских основа,

— уклопљеност турцизама у наш морфолошки систем.

Први рад из ове области написао је Ф. Миклошич под насловом *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen* (110). Он је уочио да се утицај турског језика на јужнословенске језике не ограничава само на лексичке елементе, већ истражује и коришћење турских сүфикаса у тим језицима. Много више примера у овој студији даје из бугарског него из српског језика, а обрађује следеће турске сүфиксе: *-li*, *-lik*, *-ci* као и *-cik* и *-ce*.

Још једним утицајем турског језика у области граматике Миклошич сматра постојање именице у функцији атрибута, како их он назива, или турског безсүфиксног изафета, типа *samur-kalpak* и др.

Значај овога рада је пре свега у његовом пионирском карактеру и запажањима која су још увек актуелна, а главна му је замерка оскудица српског материјала.

Краће напомене о адаптацији турских речи у српском језику и турским суфиксима даје Н. К. Дмитријев (38; 17—20). Једним од значајнијих утицаја турског језика на творбеном плану он сматра појаву аналогну турским састављеним глаголима: *aşık etmek*, а у српском *ашик учиниши*.

Дмитријев наводи и три турске особине на нивоу синтаксе које се јављају и у нашим турцизмима:

1. конструкције турског изафета: *самур калџак, демир њенџер* и др.,
2. постојање непроменљивих придева: *бузел одијело, дилбер Мара* и др.,
3. постојање парних синтагми: а) алитерација: *кесе и камиџе, хоџе и хаџије* и др., б) рима: *хане и дућане, њаре и динаре* и др.

Све ове појаве које је Дмитријев само нагласио касније углавном нису биле предмет интересовања научника заинтересованих за турцизме. Требао би сагледати да ли ове конструкције постоје и са речима неоријенталног порекла, односно да ли је овај модел применљив и ван контекста турцизама.

О турском суфиксу *-li* у придевима писао је П. Скок (172). Анализирајући ове епитете на корпусу народне поезије дошао је до извесних закључака: да они увек стоје пред именицом и да су падешки непроменљиви. Ако долазе иза именице добијају наставак *-ja* и постају променљиве. Ова врста придева, каже Скок, карактеристична је за народну поезију и ретко се среће у обичном говору.

Са морфолошког аспекта најзанимљивије је Скоково запажање да се суфикс *-ли* јавља и у придевима од нетурских основа: *злајшали, крсјшали* и др., што значи да је био творбено продуктиван.

Скок помиње један пример из Далмације у коме је дошло до асимилације, па је у суфиксу *л* замењено са *р*: уместо *срмали* стоји *срмари*.

Као Миклошич и Дмитријев, и Скок примећује да код нас, по угледу на турски модел, постоје сложенице са непроменљивом именицом у функцији придева типа: *наџак-баба*, али се не упушта у њихово објашњавање. Ово Скоково запажање заслужује да се мало више задржимо на проблему постојања турског творбеног модела у нашем језику. Могли бисмо да додамо неколико примера који поткрепљују горе наведену Скокову тврдњу, а то су конструкције од две домаће именице од којих једна, најчешће прва има придевску функцију: *извор-вода, лејоџа-девојка, цар-девојка* и др.

Скок је помињао (171; 256) још једну врсту турског творбеног модела у нашем језику. То је утицај турског апсолутног суперлатива са делимитичном редупликацијом који настаје „тако што се испред неких придева ставља слог који почиње истим консонантом и вокалом дотичног придева и једним сугласником, најчешће *м, њ, р, с*.”³⁶ као: *бамбаџка* од *баџка*, *безбели* од *бели* и др. Осим оваквих речи турског порекла у нашем језику, како Скок наводи, постоје исти творбени примери од домаћих речи: *јозјо*

³⁶ S. Đindić, *Udžbenik turskog jezika*, Beograd 1983, 99.

„потпуно го” од *io*, *равравно* „потпуно равно” од *равно*. Семантичко померање у овим примерима у односу на основну реч исто је као и у турском језику.

Трећи турски творбени модел Скок наводи у ERHSJ, на пример s. vv. *ândara-mândara*, *mândara*, *aljur-biljur*, *apa drapa* и др. тврдећи да су то речи саграђене по турском моделу *kitap-mitar*. О овом и другим моделима писала је и С. Петровић (132).

Први и трећи модел користе се најчешће у народном стваралаштву, а питање њиховог порекла у словенским језицима, иако се јављају у скоро свим, још није разјашњено³⁷.

На крају свог рада о придевима на *-ли*, Скок предлаже, ради утврђивања разлога њихове распрострањености, упоређивање са ситуацијом у народној поезији других балканских језика као и у самом турском народном стваралаштву. То је и до данас остао само предлог.

О суфиксима *-ана*, *-лија*, *-лук* и *-џија* у српском језику писао је Б. Марков (102). Он говори о сваком од ових наставака понаособ, базирајући своје истраживање на третману тих суфикаса у граматицима српскохрватског језика. Посебно посвећује пажњу речима са овим суфиксима од нетурске основе.

Код суфикса *-лија*, Марков говори о семантичкој новини коју овај доноси у односу на значење основне речи и пејоративној обојености коју има у савременом језику, на пример код речи *режимлија*, *кайџилија* „грађанин” итд.

Марков истиче да је од поменутих суфикаса најраспрострањенији и најпродуктивнији суфикс *-џија* и наводи примере турцизама и домаћих речи са овим наставком.

Марков се у раду не бави вокализмом ових суфикаса ни њиховим односом према турском моделу, већ искључиво употребом и значењем у савременом српскохрватском језику и, сматрајући их реликтом прошлих времена, залаже се за њихово замењивање домаћим наставцима.

Најцеловитији опис турских суфикаса у српскохрватском језику дао је С. Стаховски у својој монографији под насловом *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim* (189)³⁸. Поред других страних наставака, предмет његовог проучавања су следећи суфикси турског порекла: *-ана*, *-џија/-џија*, *-лија* и *-лук*.

За суфикс *-ана* Стаховски каже да у српскохрватском, као и у турском, служи и за грађење имена места. Персијског је порекла и у турском језику има следеће облике: *-hane*, (*misafirhane* „гостионица”), и *-ane* (*dersane* „учионица”), који долазе иза сугласника и *-ne* (*postane* „пошта”) иза самогласника. У српскохрватском језику крајњи вокал прелази у *-a* да би се те речи могле прилагодити нашој деклинацији.

Стаховски потом даје прву потврду турцизма са овим суфиксом у нашим изворима, а то је реч *чебхана* из XVII века. Након тога даје списак свих турцизама са овим суфиксом наводећи им све варијанте, значења,

³⁷ В. о томе С. Петровић (132).

³⁸ Приказе овог рада дали су: Г. Хазаи (221) и О. Јашар-Настева (72), која наводи неке македонске примере везане за ову проблематику.

хронологију и изворе. Затим даје списак речи у нашем језику са наставком *-ана* саграбених од нетурских основа. Будући да је његова монграфија изашла 1961. на списку извора нема Шкаљићевог и Кнежевићевог речника што број обрабених речи прилично смањује. Све друге до тада објављене изворе Стаховски је ексерпирео, изузев речника Б. Поповића.

Суфиксу *-чија/-ција* посвећује највећу пажњу зато што је највећи број турцизама са њим позајмљен у нашем језику.

Он има двојаку семантику, помоћу њега се граде називи занимања: *ћумурција*, *џајролција* и именице које означавају особине: *џићарција*, *бунција*. Исту семантику овај суфикс има и у турском језику, али има и четири вокалске: *-i*, *-ı*, *-ı* и *-u*, и две консонантске: *-c* и *-ç*, варијанте. У турском језику суфикс *-ci* долази иза самогласника и звучних сугласника, а *-çi* иза безвучних сугласника. Стаховски примећује постојање премоћи варијанте *-ција* у нашим турцизмима, који се налази и у случајевима где му у турској речи не би било место. Том приликом долази до озвучавања претходног консонанта, као у случајевима: *буреџија* од тур. *börekçi*, или до испадања тог консонанта као на пример: *симиција* од тур. *simitçi*. Ова се промена догодила веома рано и већ од XVIII века суфикс *-ција* далеко је бројнији од суфикса *-чија*, чак и у речима од нетурских основа. Да би се прилагодио нашој деклинацији, добија наставак *-ја*.

Најстарија забележена потврда турцизама са овим суфиксом је из XVII века, њих чак четири: *босџанџија*, *давуџија*, *дугенџија/дугенџија* и *кујунџија*.

Стаховски сматра да овај суфикс није посебно продуктиван у српскохрватском језику. Поредиши ово са ситуацијом у бугарском језику, он каже да за разлику од српског језика, где речи саграбене од нетурске основе представљају само 18% од укупног корпуса, тамо такви деривати учествују чак са 35%.

На крају, као и код претходног наставка даје комплетан списак речи.

За суфикс *-лија* Стаховски каже да има две варијанте у српскохрватском језику: *-ли* и *-лија*. Наставак *-ли* карактеристичан је за придеве саграбене од именица (*чоха* „од чоје”), најчешће се употребљава у народној поезији и није продуктиван са нетурским основама. Суфикс *-лија* карактеристичан је за именице, осим неколико примера где може бити и у придевима. Овај суфикс у турском језику гласи *-ли*, са четири вокалске варијанте, а Стаховски каже да, приликом преузимања, када је реч схваћена као придев, није јој додаван никакав наставак и постала је *indeclinabile*, а када је схваћена као именица додаван јој наставак *-ја* због деклинације.

Стаховски напомиње да у српском језику суфикс *-лија* најчешће носи следећу семантику: означава људе из неког места или краја: *Бечлија*, *Ниџлија*, *џрекоморлија*, *вароџлија*. У турском језику, осим у овој функцији, користи се, пре свега, за грађење придева од именица: *tuzlu* „слан” од *tuz* „со”, *akıllı* „паметан” од *akıl* „памет”.

Прва потврда турцизама са варијантом *-ли* датира тек из XIX века, јер су оне забележене тек у народној поезији. У монографији Стаховски наводи да је први забележени турцизам са суфиксом *-лија* *делија* из XVI

века. Међутим у овој речи нема тог суфикса, већ се ради о тур. корену **tel-*, **del-*, па овај податак није тачан³⁹.

Од свих турских суфикаса овај је најпродуктивнији са нетурским основама, чак 36 забележених речи.

Суфикс *-лук*, осим овог, најчешћег облика, у српскохрватском језику има варијанте и *-лик* (*ѿверзилик*) и *-љк* (*аѿамилљк*). Овај наставак у нашем језику служи за творбу именица, и то:

— апстрактних, од именица и придева: *кукавичлук* од *кукавица*, *безобразлук* од *безобразан*, и др.,

— конкретних, од именица, а ређе од придева: *мајсѿорлук* од *мајсѿор*, и др. и

— називе професија, искључиво од именица: *бабичлук* од *бабица*.

Прве речи са овим суфиксом од нетурских основа јављају се у XVIII веку.

Стаховски каже да су први турцизми са овим наставком забележени у XVII веку: *домазлук*, *кадилук*, *конѿилук* и *ѿаѿалук*. Он констатује да је овај суфикс непродуктиван у нашем језику, јер речи од нетурских основа чине само 15% од укупно 23 речи са тим суфиксом. Чак 12 именица од нетурске основе постоји у српскохрватском језику са другим суфиксима: *барбарлук/барбарсѿиво*, *лоѿовлук/лоѿовѿѿѿина*, *ѿѿврдичлук/ѿѿврдичење*, и др.

Стаховски се бави и истраживањем фонетског лика овог суфикса у српскохрватском језику. Не даје објашњење због чега толико преовлађује варијанта *-лук*, већ каже да би за такав један закључак требало имати већи корпус и целовитије податке из турске дијалектологије⁴⁰.

Разматрајући све ове суфиксе турског порекла, Стаховски даје паралеле и у свим балканским језицима, али не улази дубље у балканолошки ниво ове проблематике.

Ова монографија Стаховског, први је у низу веома значајних радова овог аутора из области турцизама у српскохрватском језику и приликом истраживања ове области треба га обавезно имати у виду.

О суфиксу *-ана* писао је и Ј. Матешић (103). Он посматра овај суфикс у три јужнословенска језика, српскохрватском, бугарском и македонском. Овај рад, у односу на претходну монографију Стаховског, не доноси никакве нове чињенице у вези са овим проблемом. Из Матешићевог рада се, захваљујући упоредној анализи, једино види да је број речи са овим суфиксом, како од турске, тако и од нетурских основа, највећи у српскохрватском језику.

О суфиксима турског порекла у нашем језику мањи рад написао је и В. Путанец (155).

А. Пецо је истраживао „творбене процесе у области српскохрватских оријентализама” (142). Он разликује две врсте творбених односа. У прву групу спадају изведенице у чијој се основи налази реч оријенталног порекла, а творбени морфеми су домаћи, а у другу оне речи у чијој је основи домаћа реч, а творбени морфеми су оријентални.

³⁹ Э. В. Севортян, *Этимологический словарь ѿюркских языков*, III, Москва 1980, 214—217.

⁴⁰ О овом проблему више говори у свом раду о фонетици (194; 95—104).

Пецо затим у раду наводи најпре речи из прве групе делећи их по суфиксима. Не улазећи у аспект српскохрватске творбе речи навешћемо овде само неколико илустративних грешака које произилазе из недовољног познавања оријенталних језика.

Пецо код нашег суфикса *-aћ* наводи пример турцизама *хелаћ* од тур. *heläk*, а ради се о обичном турцизму код кога је дошло до палатализације крајњег *к*.

За реч *махлукаћ* „нејач, животиње” каже да је од тур. *mahluk* и нашег суфикса *-aћ*, а ради се заправо о арапском плуралу речи *mahluk*, који је као готов преузет у турски, а потом и у наш језик са значењем множине.

За реч *аџчика* Пецо каже да је састављена од тур. речи *aşci* и суфикса *-ика*. Међутим, ова би реч требало да буде у групи са речима као што су *балабанка*, *дуцманка* и др. које су састављене од турске речи и суфикса *-ка*.

Код речи са суфиксом *-уна* Пецо наводи пример речи *Кадуна* од тур. *kadın*. У ствари то је уобичајени прелаз *ı > у* у нашим турцизмима и наставак *-а* који се додаје турским речима које се завршавају на консонант а означавају појмове женског рода.

Глагол *аманећићи* Пецо је убројао у речи саграђене са суфиксом *-ећићи*, али како турска реч гласи *еманећ* реч је о наставку *-ићи*, као код речи *кабулићи*, *нијећићи* и др.

Другој групи речи, које су састављене од нетурске основе и турског суфикса, Пецо посвећује мање пажње и износи углавном већ познате ствари о оваквим речима.

Из области морфологије написано је и неколико радова који се баве питањима морфолошке адаптације турцизама у српском језику. Први од њих је рад А. Шмауса о граматичком роду турских именица у јужнословенским језицима (240). Наиме, како турски језик не познаје категорију граматичког рода занимљиво је било пратити на који начин поједини језици решавају тај проблем. На почетку ове студије Шмаус описује стање у албанском и грчком језику у погледу рода турских позајмљеница. Каже да су оба ова језика на релативно лак начин решила овај проблем и да турске речи нису, осим граматичког рода, показивале индиције за одређивање рода, већ је то више зависило од структуре језика примаоца.

Затим разматра ситуацију у бугарском и српскохрватском језику, наглашавајући две битне разлике: да је у бугарском нагласак најчешће задржан на последњем слогу, као што је случај у турском језику, док се у нашем језику он повлачи за један слог и да је бугарски био у лакшој ситуацији приликом одређивања рода јер није морао да води рачуна о деklinацији.

Шмаус потом описује случајеве одређивања рода турским именицама. Турске речи које се завршавају на сугласник по правилу у оба језика добијају мушки род: тур. *peşkir*, срп. *џеџкир*, тур. *ekser*, срп. *ексер*. Одступају од овог правила само именице на сугласник које означавају женске особе: тур. *kadın*, срп. *кадуна* и др.

Турске именице на *-а* углавном задржавају свој облик и добијају женски род: тур. *boya*, срп. *боја*, тур. *kasaba*, срп. *касaba* и др.

Постоји извештан број турских именица које се завршавају на сугласник, које у бугарском задржавају исти облик и добијају мушки род, а у српскохрватском им се додаје *-a* и постају именице женског рода: тур. *çorap*, буг. *чорай*, срп. *чараја*, тур. *hasır*, буг. *hasır*, срп. *(h)asura* и др.

Турске именице које се завршавају на *-i* (*-i*, *-ü*, *-u*), добијају у оба језика женски род и наставак *-ија*: тур. *çini*, срп. *чинија*, тур. *kutu*, срп. *кутија*, и др. Ово важи и за речи са суфиксом *-ија*, с тим што су оне мушког рода.

Бугарски и српскохрватски језик највише се разликују у третману турских именица на *-e*. Бугарски језик их најчешће претвара у именице средњег рода. Постоје и неки наши примери који се поклапају са ситуацијом у бугарском језику: тур. *kebe*, буг. *кебе*, срп. *хебе*, тур. *gübre*, буг. *јубре*, срп. *ћубре* и др. Најчешћи је случај да се овакве турске именице у српскохрватском претварају у женски род и уместо *-e* добијају *-a*: тур. *kadife*, срп. *кадифа*, тур. *kahve*, срп. *кахва/кафа* и др. Постоји мали број именица у бугарском које такође добијају финално *-a* уместо *-e* и женски род: тур. *mahalle*, буг. *махала*, срп. *махала*, тур. *çeşme*, буг. *чеџма*, срп. *чесма*.

Шмаус примећује још једну разлику између бугарског и српскохрватског језика приликом адаптације турцизама, и то код изафетских конструкција. Још је Шкаљић (237; XL) приметио да „вокали који стоје на крају у изафетској конструкцији код нас редовно испадају”. Шмаус наводи примере у којима долази до испадања вокала, али се задржава консонант из посесивног суфикса: ср. *колас*, *колаз* од тур. *kolağası*, ср. *арџасуј* од тур. *arpasuyu*⁴¹.

Овај Шмаусов рад веома је исцрпно обрадио постављени проблем и могу га допунити једино истраживања на новом дијалекатском материјалу.

М. Рачева је написала краћи рад о морфолошкој адаптацији турцизама у балканским језицима (157). Чланак садржи назнаке о овом проблему о којима је већ било речи, а за нас је најзначајније то што она овде подцртава једну архаичну особину турског језика која се огледа у свим балканским турцизмима. Наиме, Рачева каже да већина аутора који се баве турцизмима праве грешку тврдећи да су изворне османске речи које се завршавају на *-i* четвороваријантне у складу са правилима вокалне хармоније који владају у савременом турском језику, односно да се могу завршавати на *-i*, *-i*, *-ü* и *-u*. У доба када су ове речи биле преузимане у балканске језике једини облик крајњег вокала ових речи био је *-i*, на пример: ср. *бурџија* од осм. *burgi*, у савр. тур. *burgu*, и др.

А. Пецо је написао један рад о морфолошкој и прозодијској адаптацији властитих именица женског рода турског порекла (138). Оно што треба издвојити из овог рада је да се, супротно првилу, у подручјима *и-џна* говора западне Босне женска лична имена турског порекла завршавају на *-e* уместо на *-a*: *Фатиме* уместо *Фатима*, *Хајрије* уместо *Хајрија* и др. Пецо каже да се то догађа само код тросложних именица које имају дугоузлазни акценат на пенултими.

⁴¹ О томе да турцизми из јужне и југоисточне Србије оповргавају њихове тврдње в. С. Петровић (133).

Пецо примећује и грађење личних имена женског рода оријенталног порекла од мушких имена, како је то код нас уобичајено, па тако од *Исмeй̄* → *Исмeй̄и*, од *Емир* → *Емира* и др.

Т. Мүфтић се у своја два рада (124, 125) између осталог бави префиксацијом и суфиксацијом речи арапског порекла, односно арабизама, како их он зове, у нашем језику. Они нису посебно занимљиви ни корисни јер праве исту методолошку грешку као и у случају разматрања фонетике арабизама.

Сва ова истраживања слажу се у томе да, иако поједини морфолошки елементи турског порекла постоје у нашем језику они нису ни на који начин на њега битно утицали и нису нарушили његову морфолошку структуру.

Семантика

За разлику од области фонетике и морфологије, за семантику турцизама не можемо рећи да је била предмет посебног интересовања научника. Сви радови из ове области баве се искључиво поделом турцизама по разним семантичким групама, на основу чега се може видети у којим је областима материјалне и духовне културе турски језик највише утицао на наш језик и живот.

Шкаљ ић у предговору свом речнику даје статистички преглед турцизама по семантичким групама. Из његове табеле се види да је највећи број апстрактних и конкретних именица и глагола везаних за реалитете из свакодневног живота, затим речи које се односе на верски живот и обичаје муслимана, лична имена и речи из области права, администрације и државног уређења. На крају не даје никакву анализу те статистичке поделе.

А. Кнежевић (86; 359—446) даје списак свих турцизама из свог речника подељених у 33 семантичке групе, такође без икакве анализе.

На сличан начин о турцизмима писао је и М. Младеновић (113).

Извесну семантичку анализу арабизама у својим радовима покушао је да да Т. Мүфтић (124, 125). Међутим, он упоређује значење арапске речи у арапском језику са значењем нашег турцизма (или арабизма, како он каже), и из тога извлачи закључке о сужавању или проширењу значења, не узимајући у обзир ситуацију у турском језику. Због те методолошке грешке овај рад не можемо третирати као поуздан.

Постоји један број радова који допуњују значења већ забележених турцизама: Елезовић (44, 45, 46), Ившић (64), Марјановић (100), Шито (234).

Дакле, осим готово статистичких података сврставања турцизама у поједине семантичке групе, није било правих семантичких анализа. Потпуно је неистражена област семантичких разлика између турцизама и истих речи у турском језику, уз уважавање дијалектологије и дијакхронијског приступа.

Хронологија турцизама у српскохрватском језику

Истраживачи турцизама у српскохрватском језику мало су се бавили њиховом хронологијом. Тачније речено, први рад који се бави овим питањем је монографија С. Стаховског под насловом *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim* (191) из 1967. године. Овај је аутор и раније указивао на потребу проучавања хронологије турцизама и истицао њену важност за етимолошка истраживања (188).

Једини штампани извор за проучавање хронологије турцизама Стаховски види у RJAZU који даје историјске потврде. Но, он сам се, експертирајући старе језичке споменике, уверио да потврда дата у RJAZU није увек најстарија и да овај речник није историјски речник у правом смислу те речи. Ова монографија обрађује оне речи код којих је у односу на RJAZU нађена ранија потврда или за које су нађене нове потврде, углавном из XVI и XVII века. На крају монографије Стаховски даје индекс обрађених речи.

Две године касније изашао је још један краћи чланак Стаховског (190) у коме он наставља своја истраживања из области хронологије турцизама. У њему он обрађује речи из Елезовићевог речника за које је потврде нашао у *Девичком календару* из друге половине XVIII века.

Ова два рада су незаобилазна приликом даљег рада на нашим турцизмима, не само зато што су једина већ и због тога што дају податке о старијим фонетским облицима који могу бити од користи приликом давања етимологије турцизмима.

Још само један рад је написан о хронологији турцизама, али у словенским језицима, а аутор је И. Г. Добродомов (39), али пошто је издат у Бакуну до њега нисмо успели да дођемо.

Дубина турцизама у српскохрватском језику

Највећи број турцизама у српском језику представљају оне речи преузете директним контактом преко османског језика током вишевековног присуства Турака Османлија и њихове цивилизације на овим просторима. Међутим, у оквиру турцизама постоје и оне речи, додуше малобројне, које у наш језик нису доспеле тим путем. Оне несумњиво пореклом припадају турској језичкој породици, али се генеалогски разликују од оних преузетих из османског језика. Понекад се деси да постоје две речи за исти појам, које су несумњиво турског порекла, али се по фонетском лику и времену уласка у наш језик разликују, заправо потичу од два језика из турске језичке породице. Најпознатији пример за ово су речи *џаџеноџ* и *баџанак* обе „мужеви двеју сестара, женине сестре муж”, в. ERHSJ s. vv. *bădžēnak* и *pašānac*.

О овом проблему писао је у два наставка М. Адамовић (4, 5). Он истиче да српскохрватски језик није имао директан додир ни са једним турским језиком изузев османског и наводи три пута којим су посредно у наш језик могле ући речи из других турских језика:

1. Преко старословенске језичке заједнице, али још увек није тачно утврђено да ли је то био само један турски језик и који, К. Х. Менгес⁴² сматра да је то био протобугарски (алтајско-бугарски), а О. Притсак⁴³ говори о подунавско-бугарском језику. Но како се о старом језику Бугара веома мало зна, ове тврдње и даље остају на нивоу претпоставки.

2. Посредник је могао бити и староруски језик који је преко староцрквенословенског могао осталим словенским језицима, па и нашем, пренети извешан број ових речи.

3. Преко мађарског језика, у који су по Гомбоцу⁴⁴ између 600. и 800. године н. е. продрли турцизми из поволшко-бугарског језика. За турцизме (или, тачније туркизме) преузете из мађарског карактеристично је да се јављају највише на северном делу српскохрватске језичке територије.

Како је због недостатка писаних споменика тешко утврдити из ког тачно турског језика која реч потиче, Адамовић наводи примере из оних турских језика који су географски блиски, а генеалогски најсроднији неком од горе поменутих турских језика. Пошто су објашњења опширна, а крајњи етимон најчешће није дат ми овде та образложења нећемо наводити.

Први рад Адамовић је објавио 1967. године и разумљиво је да није имао могућности да консултује ERHSJ, али то није учинио ни у другом чланку који је изашао 1976. године. Ми ћемо овде навести речи из ова два рада због тога што су по својој специфичности издвојене од осталих турцизама, а нису бројне. Адамовићев списак није коначан и вероватно се још оваквих речи може наћи у српском језику. Речи које обрађује у ова два рада су следеће:

бајља „пласт, свежањ, сноп“ < мађ. *boglya* и *bogolya* „id.“ из неког од тур. језика. ERHSJ s. v. *bājalj* без објашњења.

белеј, биљеј „знак, знамење, траг“ < црквенослов. *бѣлѣѣ* из неког турског језика. ERHSJ s. vv. *belēncūk* и *biljeg*.

бубреј < црквенослов. *бѣбрѣѣ* из неког од тур. језика, ERHSJ s. v. *būbreg*, Шкаљић погрешно ову реч изводи из османског језика.

чаканац „зидарски чекић, чекић“ из неког турског језика < перс. *čawkān* „quodvis lignum sarite andunco“. Није сигурно којим је путем дошла у српски језик, ERHSJ s. v. *čakanac*.

чакља „мотка с гвозденом куком, пијук“ < мађ. *csáklya* „кука“ из неког турског језика, ERHSJ s. v. *čáklja*.

јарак „прокоп кроз који протиче вода, јендек, ров“, < тур. *yar* „обро-нак, стрмина, рупа, увала“ из неког турског језика + -ак. Шкаљић погрешно < осм. *ark* „канал“. ERHSJ s. v. *jārak*¹.

јаруја „локва, бара, дубок канал“ < *yar* из неког турског језика + -уја. ERHSJ s. v. *jārak*¹.

кина „мука < мађ. *kín* „патња, мука“ из неког турског језика. Шкаљић погрешно: да је *кињѣѣ* < осм. *kin*, ERHSJ s. v. *kiniti* (se).

⁴² *Ural-Altäische Jahrbücher*, 40, 139.

⁴³ *Ural-Altäische Jahrbücher*, 26, 227—228.

⁴⁴ Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX*, Helsinki 1912.

кии „личност, лице, особа, облик, статуа” < мађ. *kép, kíp* „слика, представа, статуа” из неког турског језика, ERHSJ s. v. *kâp*³.

комлов „хмель, квасац од кукурузног брашна” < мађ. *komló* „id.” из неког турског језика. ERHSJ нема.

барс „пантер” < рус. *барс* „id.” из западнотурских језика < перс. *pars* „id.”. ERHSJ нема.

баџириџ „храбар” < мађ. *bátor* „id.” < зап. тур. *bayatur* „јунак, храбар”. ERHSJ s. v. *bátriti*.

боџаџириџ „богаташ, јунак”. Исто као и *баџириџ*.

џиџиџи „јуначина, момчина” < рус. *џиџиџи* < киргиског *džigit* „id.”. Шкаљић погрешно < осм. *yigit* „јунак”. ERHSJ нема.

керей „скела, лађа” < мађ. *kerep* „id.” < команског *käräp* „брод” < гр. *κάραβος* „лађа”. Ова реч има исто порекло као и наше *кораџи*, али је дошла другим путем. ERHSJ s. v. *kèrep* не даје турско посредништво.

џаџиор, *џаџира* < мађ. *sator* „шатор” < словенског *џаџиџрџ* „шатор” ирански облик скито-сарматске позајмљенице *šatir „шатор”.

С. Б. Бернштејн у свом програмском раду (15; 6—5) истиче значај свестранијег и професионалнијег проучавања турцизама који су пордрли у јужнословенске језике пре доласка Османлија на Балкан. У том смислу он наглашава значај истраживања турцизама у мађарском језику преко кога су предосмански турцизми великим делом продирали у јужнословенске језике.

О турцизмима неосманског порекла у словенским језицима писали су још: П. Скок (168), М. Молова (117) и Р. А. Јуналеева и Р. Г. Гатаулина (75), а о раним семитским и иранским позајмљеницама Д. Богдановић (18) и М. Рачева (156).

Ономастика

У оквиру ономастичких истраживања радови о турцизмима могу се поделити у две групе: на оне који проучавају антропониме и оне који проучавају топониме оријенталног порекла у српском језику.

Највећи корпус оваквих антропонима сакупио је и издао И. Смаиловић под насловом *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini* (176). Монографија садржи 3073 мушка и женска имена. Овако обрађивање муслиманских имена издвојено од осталих било је нужно између осталог и због тога што су она бивала изостављена из дотадашњих радова о домаћим антропонимима.

Први део монографије представља студија о муслиманским именима. На почетку даје преглед дотадашњих проучавања муслиманских имена и као најзначајније истиче Шкаљићев речник и збирку Ибрахима Кемуре (81).

У поглављу под насловом *Прилагођавање муслиманских имена оријенталној њоријекла нашем језику* Смаиловић прати рефлексе, или како он каже прилагођавања, арапских вокала и консонаната нашем језику. Овде, а и у читавом раду, он прави поново исту методолошку грешку потпуно занемарујући постојање османског језика као значајног фактора за давање

етимологија, иако је код властитих имена очигледан утицај арапског језика и исламске традиције.

Смаиловић у студији помиње и најважније проблеме утврђивања порекла и значења муслиманских имена и све их дели у три групе: 1. имена чије се порекло и значење може сигурно утврдити: *Мухамед*, *Сулејман*, *Аица*, *Разија* и др., 2. имена око чијег порекла и значења постоје различита мишљења: *Лејла* < ар. *lāylā* „веома тамна ноћ” или < старохембрејске речи у значењу „љилан, крин” и 3. имена неутврђеног порекла и значења: *Харун*, *Јахја* и др. Но, ти етимолошки проблеми постоје на нивоу самог арапског језика, а не српског језика и за нас нису нарочито интересантни.

Други, већи део монографије представља речник антропонима оријенталног порекла. Одредница изгледа тако да даје име у номинативу, затим облике у генитиву и вокативу, етимон транскрибован научном транскрипцијом, потом значење и хипокористике.

Овај рад је значајан, пре свега по до сада највећем сакупљеном корпусу антропонима оријенталног порекла. Међутим, требало би да се са оријенталистичког аспекта уради компетентна анализа ове монографије.

Смаиловић има још радова који се баве антропонимима оријенталног порекла, али се сви углавном користе грађом из монографије (177, 178, 181, 182, 183, 185).

О антропонимима оријенталног порекла писали су и М. Младеновић (114), Ц. Јахић (70), О. Зиројевић (57).

Оштру полемику око облика муслиманских презимена у сарајевском часопису „Одјек” водили су са једне стране Н. Филиповић (212, 213, 214), а с друге Ф. Наметак (128, 129), А. Пецо (137) и И. Смаиловић (178).

О ојконимима оријенталног порекла са територије Босне и Херцеговине два краћа рада написала је Х. Глибановић-Вајзовић (30, 32). У другом раду она је покушала да назначи неколико карактеристика и проблема везаних за ојкониме оријенталног порекла. Као највећи проблем навела је тешкоће приликом идентификовања етимона таквих ојконима, на пример код назива *Бумезлије* каже да може бити од тур. *güvezli* „дрвенољубичаст” и од тур. *kümes* „колиба, учерица”. Кључна је ствар, коју она том приликом није нагласила, потреба дијахронијског истраживања, односно утврђивања што старијих потврда ових назива у историјским документима.

Што се тиче фонетске адаптације ојконима, они се понашају на исти начин као и остали апелативи турског порекла. У процесу топонимизације, антропоними и апелативи оријенталног порекла примали су разне српскохрватске суфиксе од којих су најчешћи: *-uh/-uhi* — *Пазарић*, *Бецлићи*, *-(ов)uh/- (ов)uhi* — *Хасановићи*, *Касановићи* и *-ов/-ев* и *-ин* + *-ац* — *Алибејовци*, *Самаревац*, *Челебинци* и др.

У двочланим топонимима могу оба члана бити турцизми: *Бејов Хан*, *Паџић-Кула*, може именица оријенталног порекла стајати уз неоријенталну именицу или придев: *Хан-Пијесак*, *Симин Хан*, *Доњи Вакуф* и др., и може придев оријенталног порекла уз неоријенталну реч: *Челиково Поље*, *Кадића Брдо* и др.

Ово су тек назнаке анализе топонима оријенталног порекла, а остаје тек да се сакупи њихов целокупни корпус и ваљано анализира.

О појединим топонимима писали су још: Дуриданов (40) Зајончковски (55), Зиројевић (58), Златановић (59), Кислинг (83), Муљаку (123) и Урошевић (210). О топонимима и антропонимима турског порекла у јужнословенским језицима писала је у два рада М. Молова (115, 116), али се у њима налази мало примера из српског језика.

Турцизми код појединих писаца

Турцизми код појединих писаца били су чест предмет истраживања научника заинтересованих за овај део наше лексике. Разлоге за то видимо у постојању већ публикованих књига које представљају коначан корпус подесан за истраживања ограниченог обима и могућност проучавања не само порекла турцизама и њиховог односа према турском језику, него и њихове стилско-функционалне улоге. Подстицај за овакве радове свакако је био и пројекат израде речника турцизама у делима писаца српскохрватског говорног подручја између два светска рата, покренут у сарајевском Институту за језик и књижевност. Већина аутора узимала је као предмет истраживања дела књижевника са територије Босне и Херцеговине због специфичних цивилизацијско-културолошких прожимања на тој територији. Тако се турцизмима у делу Меше Селимовића баве следећи аутори: А. Пецо (147, 149), Р. Хаџиефендић (225, 226) и С. Халиловић (222), у делу Иве Андрића: Г. Бергман (13), Ј. Суреја (200) и Ј. Крагалот (92), у делу Петра Кочића: Х. Глибановић-Вајзовић (33, 35), у делу Зије Диздаревића: А. Пецо (143), у делу Алексе Шантића: М. Ј. Сјеберг (164) и у делу Нике П. Бесаровића: А. Наметак (127). Мањи број радова посвећен је писцима са територије Србије и Црне Горе: Боре Станковића и Јована Илића — С. Бинђић (41, 42), Проте Матије Ненадовића — М. Стојаковић (196) и Његоша — Б. Дабић (36, 37), А. Пецо (145) и М. Костић-Голубичић (88).

По обиму и корпусу који захвата највећи је рад Х. Глибановић-Вајзовић под насловом *Turcizmi u djelu Petra Kočića* (35), који представља њену магистарску тезу. Она проучава особености турцизама у сабраним делима П. Кочића са лексичког, фонетско-морфолошког и семантичког аспекта како би се видела њихова специфичност у односу на остале турцизме у српском језику. У оквиру лексичке обраде, Глибановић-Вајзовић их статистички класификује према врстама речи и морфемичној адаптацији (да ли су основне речи, изведенице или хибриди) и наводи неке специфичне облике незабележене у постојећим речницима. На овом месту даје и неке етимолошке напомене, али како њен циљ није био бављење етимологијом, такве назнаке приликом будућег етимолошког рада треба проверити.

Код фонетског описа Кочићевих турцизама закључује да се по свом лику уклапају у општи корпус турцизама и показују идентичне особине. Прати рефлексе појединих турских вокала и консонаната потпуно занемарујући дијалекатске и архаичне особине турског језика.

Морфолошки аспект речи веома је добро обрађен. Посебно се бави именицама, глаголима, придевима и прилозима, а на крају даје и деривате од оријенталних речи створених уз помоћ домаћих суфикаса као и речи у којима су употребљени турски суфикси, али само у речима са турском основном.

У делу у коме се бави семантичком анализом Глибановић-Вајзовић наводи турцизме код којих је дошло до неких семантичких померања у односу на изворну турску реч или које само код Кочића имају неко посебно значење. У примерима које наводи није увек јасно да ли су та померања значења карактеристична само за Кочићев језик или и за српске турцизме уопште. На пример, код речи: „*чаршаф* м (тур. *çarşaf* = креветни покривач, зар) = постелни покривач; столњак; зар; Кочић: столњак — „...са кога апсеници заједнички једу. Застрт је чаршафом. На столу су...” (стр. 314). На крају даје попис свих турцизама у Кочићевим сабраним делима.

На ову тему је и докторска дисертација Х. Глибановић-Вајзовић под насловом *Orijentalizmi u djelima pisaca između dva rata na srpskohrvatskom jezičkom području (sa posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačku situaciju)* (31). Рад је концепцијски сличан претходном само што обухвата већи корпус турцизама.

По свом методолошком приступу турцизмима код одређеног писца од горепоменутих радова издваја се чланак С. Бинђића *Ка турцизмима Боре Сиванковића* (41). Он у овом раду анализира само једанаест турцизама, али оних који су у дотадашњим речницима турцизама или изостављени, или погрешно или недовољно објашњени. Приликом тумачења ових речи Бинђић не прави грешку која представља опште место у готово свим радовима домаћих аутора, већ турске етимоне тражи у дијалекатским речима у којима се чувају архаични облици и облици из говорног језика.

У раду су обрађене следеће речи: *аба*, *ајанс'с*, *баксим*, *чал'к*, *ћуендија*, *филизити*, *карадак*, *оја*, *салџанатилук*, *сурунџија* и *џики*. Пошто се већина ових речи или не налази у Шкаљићевом речнику или има измењено значење и из овог рада се види да турцизми са територије Србије заслужују да буду целовито проучени.

Осим радова који проучавају турцизме у делима појединих писаца постоје и такви који се баве турцизмима у појединим речницима. Неке од тих чланака поменули смо уз речнике које обрађујемо у првом делу овога рада. Посебно су значајни радови који се баве турцизмима у речницима написаним пре Вуковог, јер иако њихов број није велик, они омогућавају утврђивање што старијег фонетског облика и развој значења турцизама у српском језику. Такви су радови С. Стаховског (192, 193) и А. Пеце (146).

Методологија етимолошких истраживања турцизама у српскохрватском језику

Први је о методологији истраживања турцизама у словенским језицима написао чланак Т. Ковалски (90), још 1932. године. Тај рад нисмо успели да пронађемо у нашим библиотекама, али на основу тога што га С. Стаховски (187) цитира у свом раду који се бави методологијом истраживања турцизама у српскохрватском језику, можемо рећи да је он још тада уочио извесне методолошке проблеме које потоњи обрађивачи турцизама у нашем језику нису увек узимали у обзир.

Стаховски је у овом свом раду, који је изашао 1965. године па не укључује у истраживање ERHSJ, навео основне методолошке недостатке свих дотадашњих речника и радова о турцизмима у српскохрватском језику са славистичке и турколошке стране.

Главни недостаци са славистичке стране по њему су:

1. необраћање пажње на фонетске и акценатске варијанте, као и на семантичке разлике међу турцизмима који се срећу у дијалектима,
2. недостатак историјских података који би осветлили хронологију турцизама у српском језику, и
3. одсуство паралелних облика из других балканских језика, (што је донекле поправљено у ERHSJ).

Са турколошког аспекта основне грешке су:

1. објашњавање свих турцизама на основу савременог турског језика што доводи до несклада између фонетских облика турцизама и облика из савременог турског језика,
2. објашњавање свих турцизама као позајмљеница из османског језика без увида у предосманске турцизме, и
3. необраћање пажње на турске дијалекте, а пре свих оне балканске.

Након тога, Стаховски наводи као пример десет одредница које би по њему биле правилно урађене. У одредници најпре даје најстарији забележен облик турцизма, затим све његове фонетске, акценатске и семантичке варијанте са подацима о хронологији, географији и изворима. Затим даје постојеће паралеле у балканским језицима, а након тога етимолошко објашњење. Прво наводи оно што су о томе рекли његови претходници, а затим и своје мишљење. На крају даје списак коришћене литературе.

Овај рад Стаховског свакако треба узети у обзир приликом утврђивања методологије обраде турцизама у будућем етимолошком речнику српског језика. Треба једино имати у виду да је прошло скоро тридесет година од како је написан, па се мора допунити новијим методолошким сазнањима.

С. Б. Бернштејн се у свом програмском раду (15; 8—9) залаже да се приликом будућих етимолошких истраживања турцизама у балканским језицима даје као етимон само турска реч, а да се не улази у њену дубљу етимологију, јер за те језике све речи, биле оне пореклом арапске, персијске, грчке или латинске представљају турцизме⁴⁵. За етимолошка

⁴⁵ С. Б. Бернштейн, С. Одинцов, *Turco-Slavica*, К изучению турецких элементов в языке дамаскинов XVII—XVIII в., *Труды Московскою Института истории, философии и литературы им. Н. Г. Чернышевской*, Т. II, Москва 1941, 34—35.

истраживања значајно је размотрити разлоге за и против оваквог гледишта.

О методологији истраживања оријентализама у јужној Европи писао је и М. Гавац (25).

Турцизми и правописна норма; транскрипција речи арапског, турског и персијског порекла

О односу језичке норме према турцизмима писали су: А. Пецо (140) и З. Ресуловић (159, 160). Ови аутори као највећи нормативни проблем истичу неуједначени третман правописне норме према турцизмима у којима је дошло до замене тур. *k, k', g, g'* српскохрватским *k/h, i/b*, као у речима: *џекер/џећер, њердан/ћердан, кеса/ћеса, ленјер/ленћер*. У неким случајевима норма прописује облике са *к, і*: *кеса, ленјер*, а у другима са *ћ, б*: *џећер, ћердан*. Они се залажу за унификацију норме, дакле, или облици са *к, і* или са *ћ, б*.

Што се тиче транскрипције, радови третирају углавном проблем транскрибовања савремених властитих имена оријенталног порекла. Неки од ових радова не би се могли сврстати у оне који обрађују турцизме, јер се баве именима која нам нису дошла посредством Турака, али их је, по нашем мишљењу, корисно навести јер због проблема арапског писма и заједничке исламске традиције могу бити од користи и за турцизме. То су радови: С. Јанковића (66, 67, 68), М. Пешикана (150, 151), И. Смаиловића (180, 181) и Д. Танасковића (201, 202).

Ширина турцизама — словенски, јужнословенски и балкански ниво

Истраживање турцизама на словенском, јужнословенском и балкано-лошком нивоу није далеко одмакло. Постоји тек неколико радова, и то углавном мањег обима и малог лексичког корпуса који се баве овим проблемом. Један од разлога вероватно је то што не постоје већи корпуси турцизама у оквиру појединачних балканских језика, при чему управо српскохрватски представља изузетак. Рад Г. Хазаија (220) бави се начелним погледом на утицај турског језика на словенске балканске језике, као и коришћењем српских и бугарских турцизама за истраживање румелијских дијалеката. Он ту даје и исцрпну библиографију радова о турцизмима у балканским језицима, и још увек је најинформативнији за истраживања из ове области.

Овим аспектом турцизама баве се и следећи радови: М. Москов (119, 120, 121, 122) Х. Ј. Кислинг (84), С. Ресел (158), П. Скок (168, 171) и В. Е. Хамен-Антила (224).

За рад на турцизмима је веома значајно њихово проучавање на балкано-лошком нивоу⁴⁶, јер може допринети бољем сагледавању особина срп-

⁴⁶ О томе в. увод у Скоков рад (170).

ских турцизама, али је за свеобухватни рад на том пољу и евентуалну израду речника балканских турцизама неопходна сарадња свих страна.

Социолингвистички аспект

О социолингвистичком аспекту турцизама написана су три рада: Д. Танасковић (203), Х. Глибановић-Вајзовић (34) и Д. Шито (234).

Д. Танасковић у свом раду уочава занимљиву појаву новијег датума везану за речи оријенталног порекла у српском језику. На примеру писма којим је „једна босанска фабрика, неких 50 километара удаљена од Сарајева, на неубичајен начин изразила протест свом словеначком партнеру због тога што јој је претходно упутио пословни допис на словеначком језику” (стр. 109) и још неколико савремених примера разматра проблем идеологизације позајмљеница. У том писму су турцизми и речи оријенталног порекла, до тада незабележене у речницима турцизама, на такав начин намерно састављене да чине текст готово неразумљивим.

Том приликом наводи појаву „псеудоосманизма” које дефинише као „речи и изразе, махом арапског, турског и персијског порекла, адаптиране по узору на османизме и интернационално уведене у писани, ребе и говорни језик постосманског периода” (стр. 112). Те речи најчешће нису део живе језичке праксе, већ се могу сврстати у *исламизме* под којима подразумева речи оријенталног порекла „које се ближе односе на духовне и световне манифестације исламског религијског система и на муслиманске обичаје” (стр. 113).

У свом раду Х. Глибановић-Вајзовић даје напомене о томе од којих екстралингвистичких фактора зависи употреба турцизама.

Радови који сагледавају турцизме са социолингвистичког становишта, иако малобројни, чине са радовима који са стилистичко-функционалног аспекта обрађују турцизме код појединих писаца, једну целину, јер их истражују на синхронијском нивоу и у оквиру српскохрватског језичког корпуса, апстрахујући њихов однос према језику даваоцу и дијахронији. То је одраз новијих лингвистичких тенденција, које су, разумљиво у оквир свог истраживања узеле и овај слој наше лексике.

На крају, на основу списка библиографије и анализе радова, можемо да кажемо да постоји значајан број речника и збирки речи турцизама у српскохрватском језику, што сведочи о великом интересовању научника за овај слој лексике, и да су, захваљујући једном значајном корпусу управо из ових речника и збирки, турцизми у нашем језику анализирани са много различитих аспеката, при чему је најистраженија област фонетске адаптације турцизама у српскохрватском језику, а било је далеко одмакло истраживање турцизама код домаћих писаца у периоду између два светска рата у оквиру пројекта Института за језик и књижевност у Сарајеву.

Будући рад на етимологији турцизама треба да иде у следећим правцима:

- ревидирање резултата етимолошких радова и речника турцизама,
- сакупљање и ексцерпција свих релевантних лексикографских извора чији турцизми нису били етимолошки обрађени, а пре свега РСАНУ,

као и свих, како нових, тако и старијих дијалекатских речника са целокупне српскохрватске језичке територије,

— комплетирање корпуса турцизама са територије Србије и њихово контрастирање, на фонетском, морфолошком и семантичком плану, са, с једне стране турцизмима из Босне и Херцеговине (пре свега због Шкаљићевог корпуса), а с друге, са турцизмима из бугарског и македонског језика,

— ексцерпција историјских извора (који нису ушли у RJAZU и РСАНУ) и етнолошке грађе, ради историјско-етимолошких истраживања, како би се добиле ране потврде турцизама и облика турских речи, као и ради упознавања са реалијама,

— обраћање пажње на предосманске турцизме у српскохрватском језику, комплетирање њиховог корпуса и хронолошка и фонетска анализа,

— подробнија истраживања утицаја турског језика на нивоу морфологије⁴⁷, синтаксе и семантике.

Како је очигледно да већина турцизама, услед историјско-цивилизацијских околности, полако, али неумитно ишчезава из српског језика, мислимо да је њихово сакупљање и обрада драгоцени део наше језичке и културне историје.

Београд

СПИСАК СКРАБЕНИЦА

АФФ	<i>Анали Филолошкој факултету</i> , Београд.
Балк Ез	<i>Балканско езикознание</i> , Софија.
ЗБМСФЛ	<i>Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику</i> , Нови Сад.
Језик	<i>Jezik</i> , Zagreb.
ЈФ	<i>Јужнословенски филолоџ</i> , Београд.
ERHSJ	Skok P., <i>Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i> , I—IV, Zagreb 1971—1974.
КњЈ	<i>Књижевни језик</i> , Сарајево.
НЈ	<i>Нац језик</i> , Београд.
Одјек	<i>Odjek</i> , Sarajevo.
НССУВД	<i>Научни састџанак славистиџа у Вукове дане</i> , Београд.
ПКЈИФ	<i>Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор</i> , Београд.
РОФ	<i>Prilozi za orijentalnu filologiju</i> , Sarajevo.
Radovi	<i>Radovi Odjeljenja za jezik Instituta za jezik i književnost u Sarajevu</i> , Sarajevo.
RJAZU	<i>Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i> , I—XXII, Zagreb 1880—1975.
РСАНУ	<i>Речник српскохрватској књижевној и народној језика</i> , А — неотроу, I—XIV, Београд 1959—1989.
Шкаљић	Škaljić A., <i>Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku</i> , Sarajevo, 1979.

⁴⁷ На ову тему у бугарском језику в. монографију А. Granesa, *Loan Compounds in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafet-Construction*, Oslo-Bergen-Tromsø, 1980.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. АДАМОВИЋ М., Неке османске етимологије, *АФФ* 10, 1970, 61—69.
2. АДАМОВИЋ М., О пореклу српскохрватских османизама, *ЈФ* XXX/1—2, 1973, 229—236.
3. АДАМОВИЋ М., Развитак вокализма код неких османских сүфикса, *РОФ* XXII—XXIII, 1972—73, 281—299.
4. АДАМОВИЋ М., Турске позајмице неосманског порекла, *НЈ*, н. с. XVII/5, 1969, 284—298.
5. АДАМОВИЋ М., Турске позајмице неосманског порекла, *НЈ*, н. с. XXII/1—2, 1976, 24—34.
6. АНИЋ В., Шкаљић А. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, *Zadarska revija* 15, Zadar 1966, 154—156.
7. BAZIN L., L' antiquité méconnue du titre turc *čavuş*, *Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia 1968, T VI, 243—252.
8. БАЈРАКТАРЕВИЋ Ф., Абдулах Шкаљић, Турцизми у народном говору и народној књижевности БиХ, *ПКЈИФ* XXVI/3—4, 1960, 334—344.
9. БАЈРАКТАРЕВИЋ Ф., Абдулах Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику, *ПКЈИФ* XXXII, 1966, 113—123.
10. БАЈРАКТАРЕВИЋ Ф., The Influence of Oriental Languages on Serbo-Croat, *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists*, Oslo 1958, 128—130.
11. БАЈРАКТАРЕВИЋ Ф., Prilog proučavanju naših pozajmica orijentalnog porekla, *ПКЈИФ* XXVII/1—2, 1961, 65—79.
12. БАРИЋ Х., Г. Елезовић, Речник косовско-метохијског дијалекта, *ПКЈИФ* XV/1—2, 1935, 270—290.
13. BERGMAN G., Turkisms in Ivo Andrić's „Na Drini ćuprija” examined from the point of view of literary style and cultural history, *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Slavica Upsaliensia* 6, Uppsala 1969.
14. BERNARD R., Quinze mots balkaniques d'origine turque, *Балк Ез* IX/2, 1965, 81—91.
15. БЕРНШТЕИН С. Б., К изучению тюркизов (турцизов) в славянских языках, *Славянское и балканское языкознание, Язык в этнокультурном аспекте*, Наука, Москва 1984, 5—10.
16. BIDWELL Ch. E., A list of Turkish loanwords in contemporary standard Serbo-Croatian, *Studies in linguistics* vol. 18., Pittsburg 1964—66, 71—98.
17. BLAU O., *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, V B, No 2., Leipzig 1868.
18. BOGDANOVIĆ D., Les étymologies iraniennes des orientalismes dans la langue serbo-croate, *Balkanica* IV, Beograd 1973, 631—637.
19. BORETZKY N., Ein semantischer Türzismus in den Balkansprachen, *Zeitschrift für Balkanologie* 7/1—2, Wiesbaden 1969—70, 16—22.
20. BROWNE W., Turkisms in the Balkans: True and False Friends, *Languages in Contact*, Proceedings of the Symposium 16.1 of the 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, July, 25—27, 1988, Zagreb 1990, 314—322.
21. VAILLANT A., Les langues slaves méridionales et la conquête turque, *Byzantinoslavica* XIV, Prague 1953, 123—129.
22. VRLJIĆ S., Stiliska vrijednost turcizama u našem jeziku, *Most* XVII/83—84, Mostar 1990, 91—93.
23. ВУЈИН М., Сүдбина првог српског речника турцизама, *ЗБМСФЛ* XIII/1, 1971, 151—157.
24. ВУКОВИЋ Ј., Refleksi medujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govora, *Radovi* XX/7, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje Istorijско-filoloških nauka, Sarajevo 1963, 157—172.
25. GAVAZZI M., Methodisches zur Erforschung der orientalischen Elemente Südosteuropas, *Grazer und Münchener balkanologische Studien*, München 1967, 28—40.
26. ГАМУЛИЕСКУ Д., Турцизми — индиректне позајмице из српскохрватског језика у банатским говорима, *КњГ* 6/2, 1977, 3—11.
27. GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ H., Afrikate *č, ć, dž, d* u riječima orijentalnog porijekla, *Radovi* III, 1976, 195—200.
28. ГЛИБАНОВИЋ-ВАЈЗОВИЋ Х., Вуков однос према турцизмима, *Зборник радова о Вуку Ситефановићу Караџићу*, Сарајево 1987, 165—175.

29. GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ H., Glas *h* u riječima orijentalnog porijekla u savremenom srpskohrvatskom standardnom jeziku, *Radovi* III, 1976, 309—410.
30. ГЛИБАНОВИЋ-ВАЈЗОВИЋ Х., Ојконими оријенталног поријекла у Босни и Херцеговини са дијакроног и књижевнојезичког становишта, *КњЈ* 15/3—4, 1986, 233—240.
31. GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ H., *Orijentalizmi u djelima pisaca između dva rata na srpskohrvatskom jezičkom području (sa posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačku situaciju)*, (neobjavljena doktorska disertacija).
32. GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ H., Nazivi naseljenih mjesta orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Savjetovanja o pitanjima standardizacije geografskih naziva u jezicima naroda i narodnosti SFRJ, Savez geografskih društava Jugoslavije, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo* 1984, 186—195.
33. ГЛИБАНОВИЋ-ВАЈЗОВИЋ Х., О тумачењу ријечи оријенталног поријекла у дјелу Петра Кочића, *Зборник радова о Петру Кочићу*, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Одјелјење за књижевност, Сарајево 1979, 463—467.
34. ГЛИБАНОВИЋ-ВАЈЗОВИЋ Х., О турцизмима са социолингвистичког становишта, *КњЈ* 15/2, 1986, 191—199.
35. GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ H., Turcizmi u djelu Petra Kočića, *Radovi* IX, 1982, 257—344.
36. ДАВИЋ В., Sloj turcizama u leksici „Gorskog vijenca” Petra II Petrovića Njegoša, *КњЈ* 9/3, 1980, 7—19.
37. ДАБИЋ Б., Турцизми у Његошевом „Лажном цару Шћепану Малом”, *КњЈ* 11, 1982, 195—204.
38. ДМИТРИЈЕВ Н. К., Этюды по сербско-турскому языковому взаимодействию, *Доклады Академии Наук СССР* II, 17—22; XII, 268—275. Москва 1928; 89—95; I, 103—108, Москва 1929.
39. ДОБРОДОМОВ И. Г., Вопросы хронологии тюркских заимствований в славянских языках, *Советская Тюркология* I, Баку 1976/6, 24—37.
40. ДУРИДАНОВ И., Стара тюркска заемка в јужнославјанската топонимия, *Български език* 12, Софија 1962, 182—193.
41. БИНБИЋ С., Ка турцизмима Боре Станковића, *АФФ* 11, 1974, 113—120.
42. БИНБИЋ С., Оријентализам у поезији Јована Илића, *Институти за књижевност и уметност*, Београд 1976, 547—560.
43. ĐUKANOVIĆ M., Les vestiges de la langue turque dans l'actuelle langue serbo-croate, *Türk Tarihi Kurumu Basımevi*, Ankara 1964, 31—36.
44. ЕЛЕЗОВИЋ Г., *Дереж, дерец, маџан, маџко, јарам, чекерле, Пиџиња савременој књижевној језика* IV, књ. II/2, Сарајево 1952, 330—346.
45. ЕЛЕЗОВИЋ Г., Значење неких туђих речи употребљених од наших класичних писаца, *НЈ* II, 1933, 47—50.
46. ЕЛЕЗОВИЋ Г., Из живота речи, *НЈ*, н. с. I/3—4, 1949—50, 154—162.
47. ЕЛЕЗОВИЋ Г., Мој одговор на оцену: Х. Барих..., *ЈФ* XIV, 1935, 181—235.
48. ЕЛЕЗОВИЋ Г., О значењу речи *буџија*, *НЈ* III, 1934, 59—60.
49. ЕЛЕЗОВИЋ Г., О именима и пореклу старијих муслиманских породица у Скопљу, *Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области* I, Скопље 1931, 1—22.
50. ЕЛЕЗОВИЋ Г., Речник косовско-метохијског дијалекта, *Српски дијалектолошки зборник*, IV/1, 2, Београд 1932—1935.
51. ЕЛЕЗОВИЋ Г., Чије су речи *калдрма, кирија?*, *НЈ* I/7, 1932—33, 202—204.
52. EREN I., Güney-İslav (Sırp-Hırvat, Bulgar ve Makedon) dillerinde kullanılan Türkçe ekler, *11. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler 1966*, Ankara 1968, 239—246.
53. ESIH I., Turcizmi — rječnik turskih, arapskih i persijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru, Zagreb 1942.
54. ESIH I., Turcizmi u jugoslavenskim jezicima — prikaz rada A. Schmausa „O glasovnim oblicima turskih posudnica u jugoslavenskim jezicima”, *Život*, sv. 7—8, Sarajevo 1955, 504—505.
55. ZAJĄCZKOWSKI W., Турецкие элементы в топонимии Балканского полуострова, *Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia 1968, 101—105.
56. ЗДУЈИЋ Ф., Елементи прожимања и узајамних језичких утицаја народа и народности у народним говорима Призрена, *Зборник радова, Вица ђедатошка цикола Призрен* XI, Призрен 1984, 42—60.
57. ЗИРОЈЕВИЋ О., Око имена *Хамза, Историјски часопис* XXIX—XXX, Београд 1982—83, 153—157.
58. ЗИРОЈЕВИЋ О., Око имена *Шехиркеј* (твр. Schirköy), *Историјски часопис* XXVII, Београд 1980, 233—236.

59. ЗЛАТАНОВИЋ М., Микротопоними оријенталног порекла у јужном делу Србије, *X конгрес на сојузој...* (Сјурџа, 6–10, X 1982), резимеа на реферативније, Сојуз на славистичките друштва на Југославија, Скопје 1982, 31–32.
60. ЗЛАТАНОВИЋ М., Турцизми у говору јужне Србије, *Прилози проучавању језика*, 17, Нови Сад 1981, 179–194.
61. I. D., Turcizmi, *Obzor* br. 95–98, Zagreb 1932.
62. ИВИЋ П., Језичке прилике код Срба у раздобљу од 1537–1699. године, Утицаји других језика, *Историја српског народа* III, Београд 1992.
63. ИВИЋ П., Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику, *Гласник Филозофског факултета* II, Нови Сад 1957, 159–182.
64. IVŠIĆ S., Значење турске riječi *tutsaq* „ratni zarobljenik” и riječi *tucak*, *Slavistička revija* III/1–2, Ljubljana 1950, 142–143.
65. ISAKOVIĆ A., Leksika muslimanskih pisaca i naši pravopisi, *Sveske* 5–6, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984, 329–341.
66. ЈАНКОВИЋ С., Нова лична имена у босанскохерцеговачких муслимана, *Вјора југословенска ономастичка конференција*, Скопје 1980, 125–132.
67. ЈАНКОВИЋ С., Транскрипција и адаптација имена и назива из арапског, *Radovi* VII, 1980, 9–73.
68. ЈАНКОВИЋ С., Транскрипција персијских имена, *Radovi* VII, 1980, 73–95.
69. ЈАНКОВИЋ С., Транскрипција турских имена, *Radovi* VII, 1980, 95–112.
70. ЈАХИЋ Ц., Неки хипокористици муслиманских имена оријенталног поријекла у рогатичком и бјелопольском говору, *Ономастолошки прилози* V, Београд 1984, 229–240.
71. ЈАНИЋ Д.З., Турцизми у народној епici и lirici, *Odjek* XLII/8, Sarajevo 1989, 18.
72. ЈАШАР-НАСТЕВА О., Stanisław Stachowski, Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim, Kraków 1961, *Македонски јазик* XIII–XIV/1–2, Скопје 1962–63, 279–282.
73. ЈОНКЕ Лј., Abdulah Škaljić, Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957, *Jezik* VI/3, 1957–58, 89–92.
74. ЈОНКЕ Лј., Турцизми се шире, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, 142–144.
75. ЈОНАЈЕЕВА Р. А., ГАТАУЛИНА Р. Г., К изучению тюркизов на лексикосемантическом уровне в славянских языках, *Русское сравнительное и сойославийское словообразование*, Материалы III науч. конгр., Казань 1986, 144–148.
76. KAZAZIS K., The status of Turkisms in the Present-day Balkan Languages, Aspects of the Balkans, Continuity and Change, *Contributions to the International Balkan Conference held at the UCLA*, October 23–28. 1969, The Hague-Paris 1972, 87–117.
77. KALESHI H., Die Turzismen im Serbokroatischen, *Ural-Altische Jahrbücher* 39, Wiesbaden, Bloomington 1967, 121–130.
78. КАРАЦИЋ В., *Српски рјечник*, Беч 1818, прво издање.
79. КАРАЦИЋ В., *Српски рјечник*, Беч 1852, друго издање.
80. KASUMOVIĆ A., О оријенталним riječima у нашем književnom језику, *Jezik*, XXIII/5, 1967, 156–159.
81. KEMURA I., *Muslimanska imena i njihova značenja*, Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo 1983, 71.
82. KISSLING H. J., Türkisch-slavishe Sprachprobleme, *Anzeiger für slavische Philologie* 6, Berlin 1972, 49–59.
83. KISSLING H. J., Die türkische geographische Nomenklatur auf dem Balkan als Erkenntnis-mittel für die Südost-Europaforschung, *Zeitschrift für Balkanologie* 6, Wiesbaden 1965, 126–142.
84. KISSLING H. J., Zu den Turzismen in den südslavischen Sprachen, *Zeitschrift für Balkanologie* 2, Wiesbaden 1964, 77–87.
85. KLAIĆ B., *Riječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zagreb 1951.
86. KNEŽEVIĆ A., *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Slawisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms Universität Münster, Meisenheim am Glan 1962.
87. KORSCH T., Fr. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grössrussisch, polnisch), Wien 1884, *Archiv für slavische Philologie* VIII, Berlin 1885, 637–651, IX, Berlin 1886, 487–520 i 653–682.
88. КОСТИЋ-ГОЛУБИЧИЋ М., Његошеви турцизми из „Горског вијенца” у преводу Хенрика Батовског, *ИССУВД* 18/2, 1990, 431–438.
89. КОШУТИЋ-БРОЗОВИЋ Н., Прилог преводу турцизама у Андрићевим делима, *Мосћови* 39, Београд јул-септ. 1979, 177–189.

90. KOWALSKI T., La méthodologie des recherches sur les mots empruntés du turc dans les langues slaves, *Sborník Prací I Sjezdu Slovanských Filologů v Praze 1929*, Praha 1932, 554—556.
91. KOWALSKI T., Türk dilinin komşu millet dilleri üzerindeki tesiri, *Ülkü* 4 XX, 1934, 98—105.
92. KRAGALOTT J., Turkish Loanwords as an Element of Ivo Andrić's Literary Style in *Na Drini Čuprija, Balkanistika* 2, Columbus Ohio 1975, 65—82.
93. KRAELITZ F., *Corollarien zu Fr. Miklosich...*, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien 1911.
94. КУЛЕНОВИЋ С., Ријечи илити топ у бубрег, *Политика*, 14. XII 1958, Београд.
95. KUNOS I., Török elemek a bosnyák nyelvében, *Nyelvtudományi Közlemények* 26, 1896, 115—117.
96. ЛАЗАРЕВИЋ С., Турцизми и друге оријенталне речи у говору Сретечке Жупе, *Зборник радова, Вица педагошка школа Призрен XII*, Призрен 1986, 119—136.
97. LÁSZLÓ Z., *Turcizmusok és arabizmusok. A balkáni szerbhorvát nyelvben előforduló idegen, de szlávizált szavak gyűjteménye* Budapest 1912, 98.
98. LOKOTSCH K., *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slawischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927.
99. MARINKOVIČ L., Vocabulaire des mots Persans, Arabes et Turcs introduits dans langue serbe, avec un exposé de la littérature serbe, *Verhandlungen des fünften Internationalen Orientalisten Kongresses* 2. T. 2. H. Berlin 1882, 299—332.
100. МАРЈАНОВИЋ Д., О значењу речи: *каџија, ерлија, везак, сувача*, *НЈ* III/7, 1935, 215—217.
101. МАРЈАНОВИЋ Д., *Збирка турских и других источноначких речи у нашем језику*, Београд, око 1935, (у рукопису).
102. МАРКОВ Б., О наставцима *-ана, -лија, -лук и -џија*, *НЈ* VIII/5—6, 151—170.
103. МАТЕШИЋ Ј., Das suffix *-ana* (< neopers. *hane*) im Südslavischen, *Zeitschrift für Balkanologie* 4, Wiesbaden 1966, 78—88.
104. МАТИЋ Т., Dvije orijentalne tudice u starih hrvatskih pisaca, *Slovo* 6—8, Zagreb 1957, 292—296.
105. MATL J., Das orientalische Element in der Kultur der Balkanvölker, *Grazer und Münchener balkanologische Studien*, München 1967, 71—82.
106. MENGES K. H., Türkisches Sprachgut im Süd-Slavischen, *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*, Berlin 1983, 132—145.
107. MENGES K. H., Zu einigen slavisch-türkischen Lehnbeziehungen, *Tatarica, studia in honorem Ymar Daher anno MCMLXX sexagenario*, Helsinki 1987, 233—241.
108. MIKLOSICH F., *Die türkischen Elemente in den südost- und osteropäischen Sprachen*, Wien 1884, I—II.
109. MIKLOSICH F., *Die türkischen Elemente in den südost- und osteropäischen Sprachen*, Nachtrag zu der unter dem gleichen Titel im XXXIV und XXXV Bande der Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Wien, 37 (1888), 1—8; 38 (1890), 1—191.
110. MIKLOSICH F., *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik südosteuropäischen Sprachen*, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Wien, 1890, 12.
111. MIKLOSICH F., *Die Fremdwörter in den slawischen Sprachen*, Wien 1867.
112. МИХАЈЛОВИЋ В., Кемза — водени дух (прилог проучавању српскохрватске демонологије), *Ономастолошки прилози I*, Београд 1979, 113—117.
113. MLADENOVIĆ M., Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Licht der Sprache, *Südost Forschungen* 20, München 1961, 159—203.
114. MLADENOVIĆ M., Serbische Familiennamen osmanischer Herkunft, *Südost-Forschungen* 19, München 1960, 380—389.
115. MOLLOVA M., Noms d'origine turke en Europe orientale, *Revue des Études sud-est européennes* 17, Bucarest 1979, 61—91.
116. MOLLOVA M., Noms orientaux en Europe orientale, *POF* XXVII, 1979, 1—59.
117. MOLLOVA M., Quelques lexèmes turks septentrionaux en *g, č, j...* dans les langues slaves meridionales, *Извештја на Институту за българи език XVI*, София 1968, 193—201.
118. MOLLOVA M., Quelques turcismes en *A-* dans les langues serbocroate et bulgare, *Balk ez* 25, 1982, 37—66.
119. МОСКОВ М., О печенежко-куманском суперстрате в языках юго-восточной Европы, *Résumés des communications XI Linguistique* (Supplement), I-er congrès internationale des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia 1968, 39—41.

120. МОСКОВ М., Обци по производ тјуркски заемки в някои балкански и средноевропеекските езици, *Известия на Институтот за българи език XVI*, Софија 1968, 185—192.
121. МОСКОВ М., Славјански и балкански етимологии, *Годишник на Софийскиот универзитет*, Факултет по славјански филологии LXXII/3, Софија 1977, 301—347.
122. МОСКОВ М., Тјурски и тјуркски заемки от звукоподражателен и незвукоподражателен карактер в балканските езици, *Годишник на Софийскиот универзитет*, Факултет по славјански филологии XII, Софија 1969, 433—532.
123. MULAKU L., Kosova'du Türk Kokenli Toponimler, *Çevren 52*, Priştine 1986, 51—54.
124. MUFTIĆ T., O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku, *POF X—XI*, 1961, 5—29.
125. MUFTIĆ T., Prilog semantičkom izučavanju arabizama u srpskohrvatskom jeziku, *POF XVIII—XIX*, 1968—69, 59—87.
126. NAMETAК A., Napomene uz turcizme, *Jezik XV/1*, 1967, 30—31.
127. NAMETAК A., Turcizmi u pripovijestima Nike P. Besarovića, *POF XVI—XVII*, 1966—67, 183—212.
128. NAMETAК F., O prezimenima i mahlasima, ponovo, *Odjek XXXIX/12*, 1986, 24.
129. NAMETAК F., Šerifović i Kafija, *Odjek XXXIX/7*, 1986, 25.
130. ПАВЛОВИЋ Т., Тјурцизми у топонимији Београда, Књижевна реч XIX/359, Београд 1991, 4—5.
131. ПАРАШКЕВОВ Б., За произхода на думата *ievip*, *Балк Ез XIII/4—5*, 1968, 430—431.
132. ПЕТРОВИЋ С., Парне речи и понављања тјурског порекла у српскохрватском језику кроз разне језичке нивое, *НССУВД XXI*, Београд 1993, 103—110.
133. ПЕТРОВИЋ С., Значај дијалекатске грађе за проучавање тјурцизама у српском језику, Зборник са скупа: *Говори јужне и југоисточне Србије*, Ниш 1992, (у штампи).
134. ПЕЦО А., Акцент речи оријенталног порекла у српскохрватском језику, *Књижевност и језик XIX/2—3*, Београд 1972, 125—132.
135. ПЕЦО А., Један детаљ из проблематике: тјурцизми у Вуковим рјечницима, *Књ 15/3—4*, 1986, 305—309.
136. ПЕЦО А., Језички контакти и језички системи (са посебним освртом на однос лексике српскохрватског и сусједних језика), *ЈФ XLIII*, 1987, 57—64.
137. ПЕЦО А., Još nešto o našim prezimenima, *Odjek XXXIX/7*, 1986, 24—25.
138. ПЕЦО А., Morfološka i prozodijska uobličavanja orijentalnih imena ženskog roda u srpskohrvatskom jeziku, *Četrta jugoslavanska onomastična konferenca*, Ljubljana 1981, 409—418.
139. ПЕЦО А., О тумачењу једне „posudenice”, *Odjek XXIX/13—14*, 1976, 21.
140. ПЕЦО А., Прилог нормирању ријечи оријенталног поријекла у нашем језику, *НЈ XXII/1—2*, 1976, 18—23.
141. ПЕЦО А., Страни утицаји на фонетику српскохрватског језика, *АФФ 6*, 1966, 321—330.
142. ПЕЦО А., Творбени процеси у области српскохрватских оријентализама, *НССУВД 16/1*, 1987, 83—92.
143. ПЕЦО А., Тјурцизми као стилогени елементи у језику З. Диздаревића, *НССУВД 6*, 1977, 387—394.
144. ПЕЦО А., *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Вук Караџић, Београд 1987, 249.
145. ПЕЦО А., Тјурцизми у Његошевој Свободијади, *НССУВД 18/2*, 1990, 425—430.
146. ПЕЦО А., Turcizmi u Rječniku Joakima Stullija, *Leksikografija i leksikologija — Zbornik radova*, Sarajevo 1988, 11—34.
147. ПЕЦО А., U funkciji djela. Turcizmi u romanu „Derviš i smrt” Meše Selimovića, *Odjek XXXIV/20*, 1981.
148. ПЕЦО А., Утицај тјурског језика на фонетику штокавских говора, *НЈ XVI/3*, 1967, 127—145.
149. ПЕЦО А., Функционалност тјурцизама у роману „Дервиш и смрт” Меше Селимовића, *НЈ XXV/3*, 1981, 118—128.
150. ПЕШИКАН М., Напредак у стручној обради писања арапских имена код нас, *НЈ XXXV/3*, 1981, 169—180.
151. ПЕШИКАН М., Транскрипција арапских имена у светлу наше правописне језичке норме, *НЈ XXI/4—5*, 1975, 261—266.
152. ПОПОВИЋ Б., *Турске и друге источноанске речи у нашем језику*, Гласник српског ученог друштва књ. 59, Београд 1884.
153. ПОПОВИЋ М., *Памтиљек*, Београд 1983.

154. PRINCE J. D., Surviving Turkish elements in Croatian, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 51/3, New Haven 1931, 241—261.
155. PUTANEC V., Dva naša sufiksa turskog porijekla, *Ivšićev zbornik*, Zagreb 1963, 293—302.
156. РАЧЕВА М., К етимолошкој проблематици раних зајмствованих семитског поријекла у славјанским језицима, *Zeitschrift für Slavistik* 24/1, Berlin 1979, 105—113.
157. РАЧЕВА М., О морфолошкој адаптацији османотурских лексических зајмствованих у балканским језицима, *Балк Ез* 20/1—2, 1977, 93—103.
158. RESSEL S., *Orientalisch-osmanische Elemente in balkan-slavischen Volksmärchen*, Studia Slavica et Baltica 2, Münster 1981, 216.
159. ПЕСУЛЈОВИЋ З., О изговору и писању неких турцизама у српскохрватском језику, *Књи* 3—4, 1976, 83—87.
160. RESULOVIĆ Z., Orijentalizmi u Pravopisnom rječniku *Radovi* VII, 1980, 121—133.
161. РОДИЋ Н., Замена арапских гласова у традиционалним српскохрватским арабизмима, *НЈ* XXI/4—5, 1975, 254—261.
162. SIKIRIĆ Š., Abdulah Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine (dopunsko izdanje Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, 1957), *POF* VIII—IX, 1958—59, 232—240.
163. SIKIRIĆ Š., Prilog proučavanju turcizama, *POF* XVI—XVII, 1966—67, 343—368.
164. SJÖBERG M. J., *Turkish Loanwords in the Language of Aleksa Šantić*, Unpublished Ph. D. dissertation, The Ohio State University, Columbus 1972.
165. SKOK P., Arapski elementi u hrvatskom jeziku, *Hrvatska Enciklopedija* Zagreb 1941, 555.
166. SKOK P., Einige Worterklärungen, *Archiv für Slavische Philologie* 35, Berlin 1914, 337—348.
167. SKOK P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb 1971—1974.
168. SKOK P., Južni Sloveni i turski narodi, *Jugoslavenski istoriski časopis* II, Beograd, Zagreb, Ljubljana 1936, 1—16.
169. SKOK P., Kozluk, *Revue internationale des études balkaniques* I, Beograd 1934, 278—280.
170. SKOK P., Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku, *Slavia* XV, Praha 1937—38, 166—190, 336—366, 481—505.
171. SKOK P., Restes de la langue turque dans les Balkans, *Revue internationale des études balkaniques* II, Beograd 1935, 247—260.
172. SKOK P., Turski sufiks *-li* u epitetima, *Rad JAZU* 272, sv. 40, Zagreb 1948, 39—38.
173. SKÖLD H., *Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung*, Lunds Universitets Årsskrift, Avd. 1, Bd. 18, Nr. 3, Lund-Leipzig 1922, 4 + 110.
174. SMAILOVIĆ I., Glas *h* i njegove zamene u savremenom srpskohrvatskom standardnom jeziku, *Radovi* IV, Pravopisne teme I, 1977, 117—218.
175. SMAILOVIĆ I., Značajan prilog našoj leksikografiji, Abdulah Škaljić — Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, „Svjetlost”, Sarajevo 1965, *Jezik* XIV/2, 1966—67, 38—55.
176. SMAILOVIĆ I., *Muslimanska imena orijentalnog porekla u BiH*, Sarajevo 1977, 580.
177. SMAILOVIĆ I., O etimologiji i značaju nekih osobnih imena u bosansko-hercegovačkoj muslimanskoj antroponimiji, *Zbornik u čast Petru Skoku*, JAZU, Zagreb 1985, 467—473.
178. SMAILOVIĆ I., O problematici prezimena naših muslimana, *Odjek* XXXIX/9, 1986, 23.
179. SMAILOVIĆ I., O riječima s korijenom *frlj-* (*vrlj-*), *Jezik* X/1, 1962—63, 17—19.
180. СМАИЛОВИЋ И., О транскрипцији арапских имена у српскохрватском језику, *Књи* XI/3, 1982, 143—149.
181. СМАИЛОВИЋ И., Писање наших и туђих имена оријенталног поријекла, *Књи* V/3—4, 1976, 39—53.
182. СМАИЛОВИЋ И., Прилагођавање муслиманских имена оријенталног поријекла нашем језику, *Књи* VI/3, 1977, 19—30.
183. SMAILOVIĆ I., Problemi utvrđivanja porijekla i značenja muslimanskih imena u Bosni i Hercegovini, *Radovi* II, 1957, 97—112.
184. SMAILOVIĆ I., Turski ili arapski elementi u fonetskom sistemu srpskohrvatskog jezika, *Odjek* XXVI/2, 1973, 15—31.
185. SMAILOVIĆ I., Hipokoristici i derivati muslimanskih imena orijentalnog porijekla, *Jezik* XXV/3, 1978, 74—80.
186. STACHOWSKI S., A. Škaljić, Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine I A—J, II K—Ž, Sarajevo 1957, *Rocznik Slawistyczny* 24/1, Kraków 1965, 162—171.
187. СТАХОВСКИЙ С., Заметки о методологии етимологических исследований турецких заимствований в сербско-хрватском языке, *Этимология* 1964, Москва 1965, 56—69.

188. STACHOWSKI S., Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik des Osmanisch-Türkischen, *Folia Orientalia* IV, Kraków 1962, 143–170.
189. STACHOWSKI S., *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Kraków 1961, 165.
190. STACHOWSKI S., Przyczynek do chronologii turcyzmów w języku serbsko-chorwackim, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* VIII, Warszawa 1969, 303–309.
191. STACHOWSKI S., *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków 1967, 82.
192. STACHOWSKI S., Die Turzismen in dem „Slavenosrpskij Leksikon” aus dem J. 1790, *Slavica* 8, Debrecen 1968, 231–236.
193. СТАХОВСКИЙ С., Турцизмы в словаре Я. Микали, *Этимологія* 1965, Москва 1968, 196–201.
194. STACHOWSKI S., *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Polska Akademia nauk, Wrocław 1973, 243.
195. STACHOWSKI S., Czasowniki serbochorwackie o osnowie tureckiej, *Studia linguistica in honorem Th. Lehr-Splawinski*, Warszawa 1963, 265–268.
196. СТОЈАКОВИЋ М., Особности турцизма у „Протоколу писама” Проте Матије Ненадовића, *Зборник радова са научној скупи „Протија Матија Ненадовић и његово доба”*, САНУ, Научни скупови XXVI, Београд 1985, 433–441.
197. СТОЈАКОВИЋ М., Un recueil inédit des turcismes en langue serbo-croate, *POF* XXX, 1980, 403–419.
198. СТОЈАНОВИЋ В., Неки аспекти компензације при преводу турцизма са српскохрватског на румунски језик, *НССУВД* 11/3, 1982, 209–216.
199. SUREYYA Y., Sırp-Hırvat Dilinde Türkçe'nin Etkisi, *Çevren* 54, Priştine 1986, 47–50.
200. SUREYYA Y., Sırp-Hırvat dilinde Türkçenin etkisi ve Ivo Andrić'in bir öyküsünde kullanılan Türkçe sözcükler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Beleten* 1969, 283–287.
201. ТАНАСКОВИЋ Д., Писање арапских речи у српскохрватском језику, *НЈ* XXI/4–5, 1979, 240–254.
202. TANASKOVIĆ D., Problemi kod pisanja imena sa područja Magreba, *Radovi* VII, 1980, 113–119.
203. TANASKOVIĆ D., Sociolingvistički aspekti ideologizacije pozajmljenica, *Zbornik: Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1983, 96–115.
204. TIETZE A., A. Knežević, Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben, Meisenheim am Glan 1962, *Slavic Review* 22, New York 1963, 607–608.
205. TIETZE A., A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1965, *Orientalistische Literaturzeitung* 63, Berlin 1968/7–8, 386–387.
206. TIETZE A., Die probleme der Turzismenforschung, *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*, Berlin 1983, 237–244.
207. *Tumač turskim, arapskim i persijskim riječima koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje*, Sarajevo 1895.
208. *Turcizmi u Bosni*, Sarajevo 1881.
209. БОРОВИЋ В., Памучинова збирка турцизма, *Гласник земаљској музеја у Сарајеву*, Сарајево 1910, 173–176.
210. UROŠEVIĆ A., Iz turske toponimije u Srbiji i Makedoniji: tri Demir-kapije, *Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije*, ANUBiH, Posebna izd. 70, Sarajevo 1985, 37–39.
211. FAENSEN J., *Die Fachsprache der Bosnischer Kupferschmiede*, Freie Universität Berlin, Berlin 1967.
212. FILIPOVIĆ N., Nekolike sitnice o prezimenima, *Odjek* XXXIX/13–14, 1986, 24–25.
213. FILIPOVIĆ N., O bosanskim i muslimanskim prezimenima, ponovo, *Odjek* XXXIX/10, 1986, 23–24.
214. FILIPOVIĆ N., Šerifović, Šerifizade ili Šerifija, *Odjek* XXXIX/5, 1986, 25.
215. HAZAI G., Abdullah Škaljić, Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine I–II, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, Sarajevo 1957, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* VIII/1–2, Budapest 1962, 202–205.
216. HAZAI G., A. Knežević, Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben, Meisenheim am Glan 1962, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* X, Budapest 1964, 212–215.
217. HAZAI G., Die Turzismen in den Sprachen Südosteuropas – Erfassung, Bedeutung, Status, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, München 1989, 205–214.

218. HAZAI G., Към някои въпроси на османско-турските заемки в южнославянските езици, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* IX, Budapest 1963, 387–391.
219. HAZAI G., Prilog istorijatu morfeme -luk, *ЗБМСФЛ* VII, 1964, 59–62.
220. HAZAI G., Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* VII/1–3, Budapest 1961, 97–138.
221. HAZAI G., S. Stachowski, Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* X/3–4, Budapest 1964, 472–473.
222. ХАЈИЛОВИЋ С., Турцизми у „Дервишу и смрти” Меше Селимовића (семантичке и стилске вриједности), *КњЈ* IX/4, 1980, 25–30.
223. HALIMI K., Turske i druge orijentalne reči u tajnim jezicima, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije* I, Priština 1956, 285–288.
224. HÄMEEN-ANTTILA V. E., Les emprunts turcs dans les langues slaves du sud, *Scando-Slavica* IX, Copenhagen 1963, 227–233.
225. HADŽIEFENDIĆ R., Mjesto i funkcija nekih civilizacijskih turcizama u „Dervišu i smrti”, *КњЈ* 15/3–4, 1986, 336–342.
226. ХАЦИЕФЕНДИЋ Р., Турцизми у функцији именовања ликова у „Дервишу и смрти” и „На Дрини ћуприја”, *КњЈ* 13/4, 1984, 199–217.
227. HRASTE M., Anton Knežević: Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben, Meisenheim am Glan 1962, *Filologija* 4, Zagreb 1963, 257–260.
228. HRASTE M., Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku, *Radovi Slavenskog Instituta* 2, Zadar 1958, 43–59.
229. ЦЕРНАЧКИ В., Примјечаније на сербскиј јазик с приложенијем Совокупленија Арабско-Персијско-Турских рјечи во очишченије зараженога тјѣми тогоче јазика, *Летопис Маѣице српске* IV/3, Нови Сад 1830, 53–56.
230. СІРА F., Sarajevski turcizmi i beogradski turcizmi, *Novi list* 108, Zagreb 15. VIII 1941.
231. ЧЕДИЋ И., Напомене о турцизмима у језику Јоаникија Памучине, босанскохерцеговачког писца XIX вијека, *КњЈ* 15/3–4, 1986, 349–353.
232. ŠAHINAGIĆ F., Vokalna harmonija i turcizmi, *Odjek XXVII/20*, 1974, 8.
233. ŠIMUNDIĆ M., Stanisław Stachowski: Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim, *Żivot* XXII, knj. XLV/1, Sarajevo 1974, 102–107.
234. ШИТО Д., Комуникацијска условљеност семантичких промјена на примјеру неких турцизама, *Књижевност и језик XXXVI/1*, Београд 1989, 22–28.
235. ШИТО Д., Семантичка помјерања при употреби турцизама у савременом говору и утицај социолингвистичких фактора на њих, *КњЈ* 17/3, 1988, 159–168.
236. ŠKALIĆ A., Povodom prikaza knjige „Turcizmi” od strane univerzitetskog profesora dr Šaćira Sikirića, *POF* X–XI, 1960–61, 300–303.
237. ŠKALIĆ A., *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine* I–II, Sarajevo 1957.
238. ŠKALIĆ A., *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, peto izdanje, Sarajevo 1985, 662.
239. SCHMAUS A., Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Heft 6, München 1955, 104–123.
240. SCHMAUS A., Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima, *ЗБМСФЛ* IV–V, 1961–62, 300–308.
241. SCHMAUS A., Pojave tursko-srpskohrvatske jezičke interferencije, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* IV/4, Sarajevo 1968, 120–135.
242. SCHMAUS A., Türkisch k'g', ç-c in den Balkansprachen, *Slavistische Studien zum VI Internationalen Slavistenkongress in Prag*, München 1968, 170–182.
243. ŠUPUK A., Turske riječi u šibenskom govoru, *Čakavska rič* 17, Zadar 1989, 71–82.
244. КОСТОВ К., А. Кнежевић, Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben, *Zeitschrift für Slawistik*, X/1, Berlin 1965, 144–147.
245. ПЕЦО А., Адаптација личних имена оријенталног поријекла у српскохрватском језику, *ЗБМСФЛ* XXXV/1, 1992, 131–140.